

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Erfgoed & conflict

Erfgoed als strijdperk | "Waarom praten we niet meer met elkaar?"
Erfgoed moet schuren | **VARIA** Segregatie in Gent en Antwerpen

AGORA 2021-2 JAARGANG 37

REDACTIONEEL

Het verleden als kans voor de toekomst

Tijd is de vloek en zegen van het maken van een nieuw nummer van AGORA. Er zit een logische vertraging in: van een eerste brainstormsessie tot het daadwerkelijk in handen hebben van een nieuw AGORA nummer, daar gaat wel even wat tijd en bezieling overheen. Soms een vloek, daar waar we ons bij sommige artikelen soms afvragen of ze over een half jaar nog actueel zullen zijn. Veel vaker is het een zegen, waar tijd zorgt voor de reflectie en scherpte, die wij met AGORA Magazine graag willen bereiken.

Nu is het thema van dit nummer per definitie een kwestie van tijd – want wanneer beschouwen we iets als erfgoed? Het gaat vaak om elementen en verhalen uit het verleden, die we nu op een of andere manier willen bewaren voor de toekomst. Vast staat dat erfgoed, zeker in de afgelopen jaren, steeds vaker ter discussie staat. In wetenschappelijke kringen, in de beleidscontext maar zeker ook in de maatschappij. De 'moderne beeldenstorm' in de nasleep van de gewelddadige moord op George Floyd, in de zomer van 2020 staat nog vers in ons geheugen. Ik herinner me dat tijdens één van de eerste Zoom-sessies die hebben geleid tot dit nummer ook gesproken is over deze beeldenstorm en waar in Nederland en België ook beelden van hun sokkels zijn gehaald of werden beklad.

Zo is een nummer van AGORA dan toch altijd heel erg actueel. Dat zie je ook in nieuwsberichten omtrent erfgoed. Van reacties als "*flauwekul en doelloos*" en "*politieke bezigheidstherapie*" op het plan om van het beruchte verkeersplein Keizer Karelplein in Nijmegen cultureel erfgoed te maken, tot verontwaardiging wanneer er geen middelen lijken te zijn voor erfgoed in de gemeentebegroting van Medemblik. Beleid staat vaak in conflict met erfgoed. Ik herinner me dat in mijn vorige baan bij een gemeente, er veel onrust was onder (een deel van) de lokale bevolking, omdat zij graag een markante villa wilden behouden van sloop. De villa in kwestie was ooit het thuis van de vrouw van de jongere broer van Vincent van Gogh – en volgens kunsthistorici een belangrijke plaats waar Van Gogh 'groot is gemaakt'. Deze vrouw, Jo Bongers, had het haar levenswerk gemaakt om het werk van de kunstenaar aan de man te brengen. Een onderdeel van het verhaal van een van 's lands beroemdste kunstenaars, kan dat zomaar verloren gaan? Als je dat weet, wordt de villa toch een stukje meer bijzonder.

Erfgoed in onze fysieke ruimte staat vaak voor iets dat niet aangetast, veranderd of gesloopt kan worden – omdat we dit graag willen behouden en de verhalen erachter willen blijven (door)vertellen. Toch is de praktijk soms weerbarstiger. Zeker als gemeenten, provincies en maatschappelijke initiatiefnemers zich óók intensief bezig houden met de kwaliteit van onze leefomgeving, de klimaatopgave en de daarbij horende transitie. Komt het verleden en het heden daarmee in conflict met de toekomst?

In de podcastserie '*Verborgen in het volle zicht*' van podcastmaker Simon Heijmans (ook bekend van '*Brand in het Landhuis*'), worden bijzondere plekken in Nederland bezocht en hun verhalen verteld. Je zou er zomaar voorbij rijden, maar daar staat iets bijzonders te gebeuren, aldus Heijmans. De podcast is gemaakt in opdracht van de Nederlandse Erfgoed Deal, een samenwerking gericht op de betekenis en toekomst van erfgoed in een veranderend Nederland. In de veelstemmigheid van erfgoed, waar dit themanummer uitgebreid over gaat, is onze veranderende fysieke leefomgeving soms net zo conflicterend. Een zonnepaneel

plaats je bijvoorbeeld ook niet zomaar op je woonhuis als dit aangemerkt is als erfgoed.

Maar erfgoed blijkt juist in deze podcast ook een kans te zijn. Zo bezocht Heijmans de plek waar een nieuw stadspark zal verrijzen in Weert – op de plaats van de burcht van de graaf Van Horne, om hittestress in de stad tegen te gaan. Een belangrijke plek voor de ontstaansgeschiedenis van de stad die al tijden verloren was; zo stond er al honderd jaar een houthandel op deze plaats. Door het terugbrengen van een deel van de *genius loci* en de ontstaansgeschiedenis van Weert, onder andere door de burchtmuren te gebruiken als het ontwerp voor de hagen en het symbolisch zichtbaar maken van de gracht, draagt cultuurhistorie bij aan klimaatadaptatie. Zo ontstaat een nieuwe, hopelijk koelere bladzijde voor de geschiedenis van Weert.

In een andere aflevering bezoekt Heijmans een bloemkoolwijk in Winterswijk: een typische woonwijk gebouwd in de jaren zeventig, niet eens zo bijzonder en misschien zelfs een beetje saai. Toch is de aanpak in deze wijk, waarvan de ruimtelijke structuur wordt gezien als erfgoed in de categorie 'post-jaren '65', één van de projecten binnen de Erfgoed Deal. Niet alleen omdat de ruimtelijke structuur van een bloemkool zo typerend is, maar ook omdat het sociale leven dat geprikkeld werd door de vele vertakkingen en hofjes in de wijk behoren tot het immaterieel erfgoed waar nieuw toekomstbestendig leven in wordt geblazen. Wie let op details, de geschiedenis en de mensen ziet waarde in een ogenschijnlijk doodgewone Nederlandse wijk. De oude vrouw die aan het einde van de podcast aan het woord komt – ze kent haar eigen buurt door en door – klinkt verbaasd wanneer haar wordt verteld dat haar woonwijk bestempeld is als erfgoed. Een zo normale plek om te wonen – misschien woon je zelf ook in zo'n wijk of kom je er elke dag langs – en toch erfgoed. Het blijven toch allemaal verhalen, hoe bijzonder, controversieel of misschien wel verborgen ook... je ziet het pas echt goed als je de tijd neemt om ernaar te kijken, erover te luisteren of te lezen.

Demi van Weerdenburg
Hoofdredactie AGORA

COVERFOTO

Bron: belgianchocolate (Flickr / CC BY 2.0)

ACHTERGROND

Bron: Jan van Dalen / BOEi

INFOGRAPHIC

Patrick Meerman & Christian Booms

Thema

Erfgoed en conflict

4 - Erfgoed: ankerpunt of twistpunt?

INLEIDING Rens Jonker, Karim van Knippenberg en Egbert van der Zee

7 - Erfgoed als strijdperk

ESSAY Andries van den Broek

9 - Veranderende kijk op de Muur van Mussert

CASUS Roel During en Rosalie van Dam

12 - Erfgoed: nieuwe functie, nieuw conflict?

INTERVIEW Rens Jonker

15 - "Waarom praten we niet meer met elkaar?"

INTERVIEW Rens Jonker en Karim van Knippenberg

19 - Emotienetwerken: tool voor gesprek

CASUS Danielle Kuijten en Hester Dibbits

21 - Erfgoed moet schuren

CASUS Hans Renes

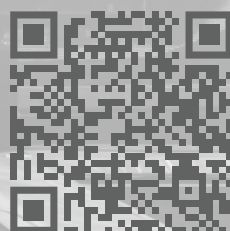
Varia

25 - Segregatie in Gent en Antwerpen

CASUS Jorn Koelemaj en Maite Dewinter

28 - Gated communities in Nederland: de nabije toekomst?

ESSAY Laura Zopfi en Youri Wesseldijk

35 JAAR AGORA IN TESSG

Valerie De Craene, Jorn Koelemaj, Egbert van der Zee en Michiel van Meeteren breken een lans voor Nederlandstalige vaktijdschriften als AGORA in een artikel in Tijdschrift voor economische en sociale geografie. Ze illustreren, duiden en bediscussieren de 35-jarige geschiedenis van AGORA en de rol die het blad heeft in de Nederlandstalige ruimtelijke wetenschappen, als platform, kweekvijver en sociaal netwerk. Scan de QR-code om het artikel te kunnen lezen.

ERFGOED: ANKERPUNT OF TWISTPUNT?

Conflict is inherent aan erfgoed. Er zijn immers veel waarden verbonden aan erfgoed en die kunnen voor iedereen anders zijn. Zo ontstaan er debatten over het al dan niet behouden, hergebruiken of aanpassen van bepaalde gebouwen, objecten en monumenten. De vraag is dan ook hoe om te gaan met deze debatten in een wereld die dialoog steeds vaker mijdt?

Erfgoed wordt steeds weer in vraag gesteld door de samenleving of door bepaalde groepen in de samenleving. Daarbij lijkt het niet alleen zo dat er de laatste tijd meer aandacht is voor erfgoed, het lijkt ook alsof er meer mensen bij betrokken zijn. Dit kan gaan over een groep bezorgde burgers die graag dat ene bijzondere pand in hun straat of wijk willen behoeden voor sloop, of over meer geïnstitutionaliseerde erfgoedorganisaties. Deze vermaatschappelijking van erfgoed wil zeggen dat individuen of groepen zich melden omdat ze willen dat hun perspectieven op erfgoed meegenomen worden in de keuzes rondom erfgoed. Tevens zien we de laatste tijd steeds nadrukkelijker pleidooien om erfgoed inclusiever te maken. Als gevolg van een postnationalistische en postkoloniale visie op culturen ontstaat er bijvoorbeeld discussie over straatnamen, standbeelden en/of gebouwen. Met name voor standbeelden is het een onstandvastige tijd. Zo werd in Ekeren het standbeeld van Leopold II met verf overgoten en in brand gestoken. In Gent verwijderde het stadsbestuur een Leopold II-buste uit het Zuidpark en bracht het over naar een museumdepot. Wereldwijd worden allerlei helden uit het verleden in twijfel getrokken en worden zij mikpunt van publieke verontwaardiging.

Deze discussies zijn een uiting dat erfgoed voor veel mensen leeft en in die zin zijn die discussies positief. Maar het gevaar schuilt erin dat de discussies over verdere vermaatschappelijking van erfgoedbeleid dreigen te verworden tot een simplistische polarisatie tussen verleden en heden. Het aanpassen of weghalen van standbeelden bijvoorbeeld, lijkt misschien een goed idee binnen actuele discussies, maar feitelijk wordt een hedendaagse, subjectieve interpretatie aan ditzelfde verleden toegevoegd, net als destijds is gebeurd door het plaatsen van het standbeeld. Discussies over erfgoed dreigen te verworden tot patstellingen, die uiteindelijk alleen maar tot grotere ongelijkheid zullen leiden. Terwijl de controverse in een pluralistische democratie nooit binair is.

Toch klinkt de roep om te komen tot een meer dynamische en meerstemmige conceptualisering van erfgoed steeds luider. Deze bredere conceptualisering van erfgoed vertaalt zich ook door in erfgoedbeleid, waar een complexe puzzel ontstaat om meer erfgoedpercepties van meer bevolkingsgroepen een plaats te geven. Het beleid heeft daarmee een cruciale maar zeer complexe rol omdat het rekening moet houden met al deze stemmen. Dit bewijzen ook enkele controversiële cases. De ene keer ontstaat

er ophef over de strengheid van het beleid, de andere keer over het ontbreken hiervan. In de dagelijkse realiteit worden sommige stemmen moeilijk gehoord omdat ze overstemd worden door anderen of omdat ze zich stil houden. Om te komen tot gedragen erfgoed (beleid) is het daarom belangrijk om verschillende stemmen aan het woord te laten. Het blootleggen van die waarden en ze met elkaar in dialoog brengen, laat toe om de controverses niet uit de weg te gaan, maar ermee om te gaan en ze mee te sturen richting constructieve voorstellen rond het omgaan met het verleden, het huidige gebruik en de toekomst van erfgoed. Dit themanummer van AGORA richt zich dan ook op de volgende vraag: hoe kun je deze veelstemmigheid en emoties rondom erfgoed een plek geven in het denken over, en de omgang met erfgoed?

Het doel van dit themanummer is daarmee om inzicht te geven in mogelijke oplossingsrichtingen. Dit uit zich ook in de keuze voor de auteurs. Hun artikelen richten zich bewust niet op het uitdiepen van verschillende meningen, maar veel meer op het verkennen van mogelijkheden om met veelstemmigheid en emotie om te gaan.

We (h)erkennen dat deze thematische keuze eraan heeft bijgedragen dat de achtergrond van de gekozen auteurs een afspiegeling is van mensen op machtige posities binnen de erfgoedsector. Dit is echter in veel mindere mate een afspiegeling van de meerstemmigheid in de maatschappij. Dit is versterkt doordat wij met name in het directe en indirecte professionele netwerk auteurs hebben benaderd waarin niet veel alternatieve visies vanuit minder machtige posities naar voren komen. Achteraf gezien realiseren we ons dat er veel stemmen onderbelicht blijven die ook een plek in dit nummer hadden kunnen krijgen, waarmee we een completer beeld hadden kunnen schetsen. Wel komt in vrijwel alle artikelen naar voren dat getracht wordt meerdere meningen en perspectieven een plek te geven in erfgoed (beleid). We hopen dat hierdoor een meer open en dynamischere omgang met erfgoed (beleid) ontstaat, waar de maatschappij in al haar diversiteit een rol in kan en mag spelen.

In een zestal artikelen komen een aantal thema's naar voren zoals emotie en inspraak, maar ook contextualiseren en evolueren. Thema's die ons helpen om conflicten over erfgoed te duiden, maar ook een aantal aandachtspunten voor een nieuw erfgoedbeleid, dat meerstemmigheid als uitgangspunt heeft, naar voren laat komen.

Individuele erfgoedmeningen klinken steeds luider

Verleden – heden – toekomst

Contextualiseren is een eerste belangrijk thema. De vraagstukken over erfgoed en identiteit vertellen ons immers meer over vandaag dan over gisteren. Er is minder sprake van nieuwe gegevens die vroegere gebeurtenissen in een heel ander daglicht stellen, dan van een ander perspectief op die vroegere gebeurtenissen. Dat die duiding van erfgoed kan variëren laat Andries van den Broek (onderzoeker bij het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau) zien in de eerste bijdrage van dit nummer. Hij deed onderzoek naar opinies over erfgoed en nationale identiteit. Aan de hand van een aantal stellingen over bijvoorbeeld feestdagen, standbeelden van historische figuren, en Zwarte Piet laat het onderzoek zien dat de rol van erfgoed verandert van een leidraad en gegeven naar een pluraliteit van verschillende elementen. Een eerste aandachtspunt is dus dat er in generiek erfgoedbeleid aandacht moet zijn voor het verschil in denken over erfgoed in verschillende contexten.

Roel During en Rosalie van Dam (beide onderzoeker bij Wageningen Environmental Research) laten met een rijke uiteenzetting van de casus Muur van Mussert zien hoe complex processen van betekenisgeving zijn. Wat in dit artikel met name opvalt is de evolutie van meningen, of hoe er een soort generationeel veranderende kijk op erfgoed lijkt te zijn: de generatie die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt wil het verleden wegpoetsen en vergeten. De generatie daarna wordt nieuwsgierig(er) naar wat hun ouders hebben meegemaakt, terwijl de derde generatie juist de zwarte bladzijde wil behouden, om het verhaal in ieder geval niet te vergeten; 'dit nooit meer'. Waar dit artikel voor lijkt te willen waarschuwen is dat niet enkel de 'luide minderheid' moet bepalen wat er met erfgoed moet gebeuren maar veel meer de 'stille meerderheid' in al haar diversiteit in het gesprek betrokken moet worden. Immers, meningen over erfgoed moeten ook de kans krijgen om te evolueren. Iets dat we overigens ook terugzien in discussies over bijvoorbeeld Zwarte Piet of standbeelden: de omgang met erfgoed wordt sterk bepaald door de onderlinge verhouding tussen mensen in de hedendaagse samenleving. Voor de een gaat verandering te snel en voor de ander kan het niet snel genoeg gaan. De balans die daartussen gevonden wordt in de samenleving zal nooit iedereen naar de zin zijn. Wel kan onderling begrip vergroot worden door zoveel mogelijk mensen in dat gesprek te betrekken.

Een derde thema dat naar voren komt uit het gesprek dat Rens Jonker had met Arno Boon, directeur van erfgoedorganisatie BOEI, is de democratisering van erfgoedzorg en de vragen die dit oproept rondom emotie en inspraak. Aan de hand van decennia ervaring in de erfgoedpraktijk, en een reeks aan interessante casussen, laat Arno Boon zien dat elk herbestemmingstraject een strijdtonel op zichzelf is. Hij noemt het een goede zaak dat de betrokkenheid van burgers bij erfgoed, en met name herbestemmingstrajecten rondom erfgoed, is toegenomen. Tegelijkertijd maakt dit dat het lastiger wordt om tot beslissingen te komen aangezien er steeds meer, en vaak fellere, emotionele meningen zijn. Op de vraag of alle meningen dan maar oneindig meegenomen moeten worden heeft deze ervaren herbestemmer een duidelijk antwoord: 'je kunt niet eindeloos naar de burger blijven luisteren, dat kan gewoon niet'. De les van dit artikel is dat het betrekken van burgers wel het uitgangspunt moet zijn van meerstemmig erfgoedbeleid, maar dat dit niet moet leiden tot een soort verlamming waarbij de inventarisatie van meningen tot het oneindige door gaat.

De eerste drie artikelen laten de complexiteit zien van emoties en conflicten rondom erfgoed: wat is belangrijk? Wie beslist dat? En wat doe je dan met erfgoed? Nu we iets duidelijker beeld

Kunstzinnige reactie op standbeeld van Koning Leopold.
Bron: belgianchocolate (Flickr / CC BY 2.0)

hebben van deze erfgoeddiscussies is het zaak om in te zoomen op wat de implicaties hiervan zijn voor erfgoedbeleid. In een dubbelinterview over de debatten rondom standbeelden zoomen we dan ook niet zozeer in op de verschillende meningen over de standbeelden, maar veel meer op de omgang met verschillende perspectieven en mogelijke oplossingsrichtingen. De gevoeligheid rondom standbeelden noopt beleidsmakers immers om emoties en verschillende perspectieven rondom standbeelden een plek te geven. Hiervoor worden door Ad Geerdink (directeur van het Westfries Museum in Hoorn) en Kurt Claeys (schepen van erfgoed in Oostende) verschillende ideeën aangedragen: de beelden laten staan als getuigenissen aan een turbulent verleden, het contextualiseren aan de hand van informatiebordjes, of het doen van nieuwe ingrepen zoals bijvoorbeeld een 'tegenbeeld'. Maar bovenal wordt het belang van dialoog benadrukt - dialoog die noodzakelijk is om in gezamenlijkheid de standbeelden te voorzien van contextualisering en duiding. Al was het maar vanwege het onaanlokkelijke alternatief dat er alleen nog maar 'betekenisloze' objecten in de publieke ruimte worden geplaatst om zo discussies uit de weg te gaan.

Hoe zorg je dat erfgoed up-to-date blijft?

Deze dialoog is echter lastig om te organiseren. Zeker als debatten al behoorlijk gepolariseerd zijn en met name de extreme meningen de aandacht opeisen. Beide beleidsmakers noemen al verschillende methoden om deze dialoog vorm te geven, variërend van allerlei (artistieke) projecten tot een zogenaamd 'stadsgesprek erfgoed'. Hester Dibbits (lector Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie) en Danielle Kuijten (Imagine IC) gaan in hun artikel verder in op methoden om gesprekken over erfgoed vorm te geven. Ze ontwikkelden een methode genaamd emotienetwerken, dat gaat over het samen onderzoeken van de complexe interacties tussen mensen en erfgoed en mensen onderling. Het is een methode om verkoking rond erfgoed tegen te gaan en erfgoed meer te zien als bron van inspiratie, empathie en verbinding. Een methode die zeker ook in de discussies over standbeelden van grote toegevoegde waarde kan zijn.

*De discussie rond erfgoed lijkt steeds heviger te worden.
Bron: Elvert Barnes (Flickr / CC BY-SA 2.0)*

In het laatste artikel geeft afscheidnemend professor Hans Renes aan de hand van zijn omvangrijke carrière een reflectie op ontwikkelingen in het erfgoedveld. Hierbij plaatst hij ook de hedendaagse conflicten rondom erfgoed in perspectief. Erfgoed is altijd al onderwerp geweest van conflict, met name omdat er een naïeve behoefte bestaat aan 'onschuldig' erfgoed dat algemeen geaccepteerd wordt zonder dat er een problematiek is. Renes wijst ons echter op de valkuilen hiervan: 'Als iedere generatie en politieke stroming het landschap ontdoet van alles wat weerzin of discussie oproept, blijft er weinig over om te discussiëren'. Uitspraken die op zichzelf ook weer veel vragen oproepen: is erfgoed voor iedereen of kan het ook zijn dat verschillende groepen verschillend erfgoed hebben? Hoe veranderlijk zijn erfgoedwaarden en hoe zorg je dat erfgoed up-to-date blijft? Aan de hand van een veelvoud aan voorbeelden bespreekt Hans Renes dit soort vragen en probeert zo aan de hand van het verleden, via het heden, een blik op de toekomst te geven.

Conclusie

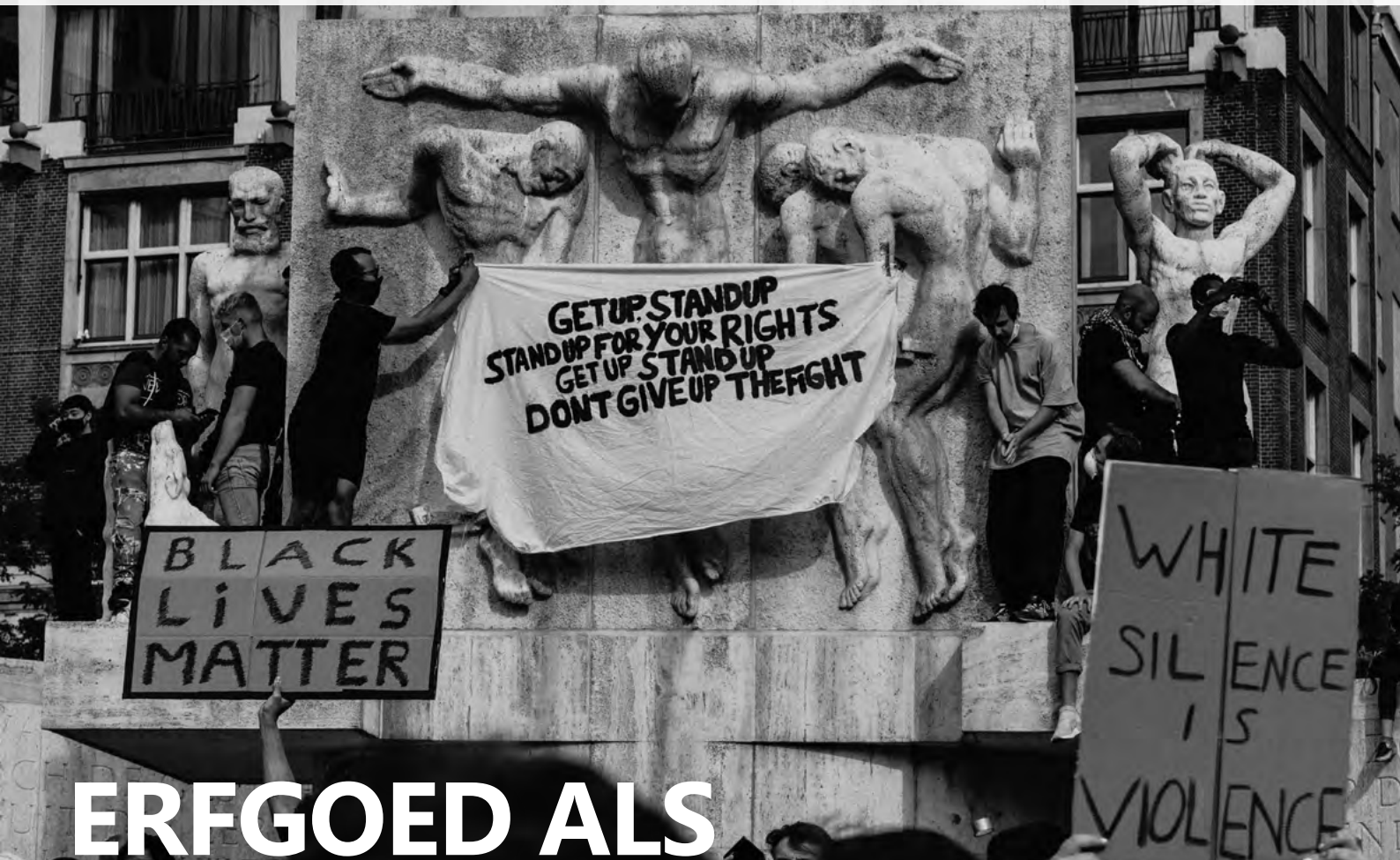
Ook al zijn discussies over erfgoed niks nieuws, de voorbeelden ervan vliegen ons de laatste tijd wel om de oren; of het nu gaat over standbeelden en straatnamen, de Gouden Koets, of Zwarte Piet. Discussies die ook steeds heviger lijken te worden. Het (post) moderne individu lijkt steeds vaker voor zichzelf vast te stellen wat zijn beeld van erfgoed is, alsmede wat het collectieve verhaal rondom erfgoed zou moeten zijn. Een proces van individuele erfgoedmeningen dat versterkt wordt doordat steeds meer groepen zich opsluiten in hun eigen (internet)bubbels en steeds minder contact hebben met andersdenkenden. Tot zover echter nog geen probleem, immers zoveel mensen, zoveel wensen. Het wordt pas een probleem als we deze veelstemmigheid willen meenemen en vastleggen in erfgoedbeleid. Dit blijkt in de praktijk namelijk nog moeilijk te zijn, zo vertellen ons de verschillende casussen in dit nummer. Daarom zouden de discussies over erfgoed in de publieke ruimte ook niet zozeer moeten gaan over de emoties en conflicten die er op een bepaald moment zijn, maar veel meer over de vraag hoe om te gaan met verschillende standpunten. Immers, uiteindelijk zijn er oneindig veel verschillende meningen over standbeelden en erfgoed. Hoe kan meerstemmigheid worden meegenomen in de structuren die we vandaag de dag hebben om erfgoed te definiëren om zo toch in gezamenlijkheid te bepalen wat erfgoed is?

Pleidooien voor een meer inclusief erfgoedbeleid zijn daartoe te simplistisch. Om echt recht te doen aan verschillende percepties op erfgoed zal er een meer dynamisch en opener erfgoedbeleid moeten komen. Beleid dat een open dialoog als uitgangspunt heeft, zonder in oeverloze discussies te verzanden. Beleid dat ruimte biedt aan emoties en afwijkende perspectieven zonder dat de luidste stemmen de discussies kapen. Beleid dat kan evolueren doorheen de tijd om aan te geven dat erfgoed niet iets vastomlijnds is, maar steeds aan verandering onderhevig is. Beleid dat zodanig adaptief is dat het aandacht heeft voor verschillende contexten en of schaalniveaus. Hoe dat beleid er precies uit moet zien, daar geven de auteurs in dit nummer slechts aanwijzingen voor. Het is nu aan u, lezer, om hier verder over na te denken en mee aan de slag te gaan.

Rens Jonker (rens_j@msn.com) is stedenkundige van opleiding en werkt bij adviesbureau Loendersloot Groep. **Karim van Knippenberg** (karim.vanknippenberg@ugent.be) doet aan de Universiteit Gent promotieonderzoek naar de betekenis van erfgoed in de hedendaagse samenleving. **Egbert van der Zee** (e.l.vanderzee@uu.nl) is universitair docent bij het departement Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit Utrecht. Allen zijn redacteur bij AGORA.

ESSAY - Andries van den Broek

ERFGOED ALS STRIJDPERK

In weerwil van slogans als 'erfgoed verbindt' kan erfgoed ook verdelen. Erfgoed is in het verleden doelbewust in pogingen tot verbinding ingezet. De emancipatie van het individu heeft de rol van de overheid als duider van het erfgoed ondergraven en de multiculturele samenleving heeft tegenstellingen rond erfgoed verscherpt.

Dat erfgoed betwist is, is niet nieuw. Nieuw zijn wel de twee maatschappelijke ontwikkelingen – individualisering en dekolonisering – die het speelveld waarop erfgoed wordt betwist steeds complexer maken. *"Who controls the past controls the future. Who controls the present controls the past."*, aldus George Orwell in zijn totalitaire dystopie '1984'. Daarmee vergrootte hij de werkelijkheid uit, maar het is van alle tijden en alle plaatsen. In Nederland speelde dit vooral in en na de Franse tijd. Nederland, en wat het was om Nederlander te zijn, moest opnieuw worden uitgevonden. Na de Belgische afscheiding speelde dit opnieuw binnen andere nationale grenzen. De grondwet van 1798 voorzag in een 'agent' (minister) 'van Nationale Opvoeding', ter 'vorming der Nationale Zeden'. De 'Vernederlandsing van Nederland' was een moeizaam proces. Nederland als natie had niet als vanzelf in ieders hart een even warm plekje. Rijksmusea en onderwijs werden uitgerold, inclusief 'vaderlandsche geschiedenis' en gestandaardiseerde Nederlandse taal.

Individualisering en dekolonisatie

De natievorming leidde in Nederland echter ook tot een confessionele reactie en tot decennia van verzuiling. Binnen de zuilen werd behalve de Nederlandse identiteit ook een

eigen identiteit gecultiveerd (katholiek, protestant of socialist), uiteenlopende beelden over het erfgoed inbegrepen. Een voorbeeld hiervan is wat als memorabel wordt beschouwd aan de gebeurtenissen in Den Briel in 1572. Voor protestanten was dat de heldhaftige opstand van de Geuzen, voor katholieken de laffe moord op katholieke geestelijken (de martelaren van Gorcum). De huidige nationale dodenherdenking op 4 mei is voorafgegaan door verzuilde verdeeldheid: elke zuil koos zelf wie, wanneer en op welke manier herdacht en geëerd werd.

Het naoorlogse ethos van individuele zelfbeschikking ondergroef verzuilde identiteiten. Het ontnam tevens de overheid de kans op een eventuele hernieuwde rol als nationale zedenmeester. Identiteit werd iemands individuele aangelegenheid, iemands kijk op het erfgoed inbegrepen.

De emancipatie van het individu is in dit verband niet de enige relevante naoorlogse ontwikkeling. Van belang is ook de naoorlogse dekolonisatie. Stilaan veranderde de blik op het koloniale verleden, zowel in de geschiedschrijving als in het maatschappelijk debat. Met name dat laatste is ten dele een indirect gevolg van de dekolonisatie, door de komst naar ons land van mensen van wie hun voorouders aan de andere kant van 'de vaderlandsche geschiedenis' hadden gestaan. De emancipatie van dat deel van

de bevolking leidde bijvoorbeeld tot het steeds nadrukkelijker ter discussie stellen van de figuur van Zwarte Piet als onderdeel van het Sinterklaasfeest. Decennia geleden betrof het een enkele stem die nauwelijks gehoord werd, inmiddels zijn de jaarlijkse verhitte meningsverschillen over en demonstraties tegen en voor Zwarte Piet bijna tot het moderne Nederlandse erfgoed gaan behoren. Net als de fictieve figuur van Zwarte Piet, die overigens in eerste instantie helemaal geen deel uitmaakte van het Sinterklaasfeest, zijn ook 'reëel bestaande' historische figuren ter discussie komen te staan. Dit heeft geleid tot discussie en ophef over standbeelden in de publieke ruimte, met name over het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn. Daar is gekozen voor de oplossing van een upgrade van de begeleidende tekst, maar dat gaat sommigen te ver en anderen niet ver genoeg.

Een normstellende overheid ligt in het huidige tijdsbestek niet in de rede

Erfgoed verbindt momenteel niet

In een studie naar de Nederlandse identiteit peilde het Sociaal en Cultureel Planbureau in 2018 de meningen over standbeelden en Zwarte Piet. In reactie op de vraag "Jan Pieterszoon Coen was in de 17e eeuw zeevaarder en bevelvoerder van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Hij heeft veel voor de VOC betekend, maar om de productie van nootmuskaat veilig te stellen, heeft hij door moord en deportatie het eiland Banda ontvolkt. Hoe denkt u dat we met standbeelden van mensen zoals Jan Pieterszoon Coen moeten omgaan?" koos een meerderheid van ruim 60% (n=4852) voor het antwoord dat aandacht voor het complete verhaal bij standbeelden een vereiste is, half-half verdeeld over een plek in de publieke ruimte (31%) of in een museum (31%). Kleine aandelen van elk 3% vonden dat ze helemaal weg moesten of dat er juist meer standbeelden zouden moeten komen, volgens 14% verdienen ze zonder meer een plaats in de publieke ruimte, 19% had geen mening.

In reactie op de vraag: "Het zal u niet zijn ontgaan dat er verschillend gedacht wordt over Zwarte Piet als onderdeel van het Sinterklaasfeest. Hoe denkt u dat we met Zwarte Piet moeten omgaan?" koos ruim de helft (56%) het antwoord dat Zwarte Piet een traditioneel onderdeel is van het Sinterklaasfeest en dat het onveranderd moet blijven, en vond 17% het een onderdeel van de Sinterklaastraditie dat moet blijven als een grote meerderheid van de bevolking dat wil. Bij elkaar 20% antwoordde negatief over Zwarte Piet: een traditie met ongemakkelijke bijsmak, het Sinterklaasfeest is prima te vieren met roetveegpiet en kleurenpiet (16%); een ongelukkige traditie op basis van een racistische stereotypering (3%); of een traditie die verwijst naar het slavernijverleden, Sinterklaas moet zo snel mogelijk zonder Zwarte Piet verder (1%). Slechts 7% had geen mening. Hierbij dient aangetekend dat andere bronnen wijzen op een geleidelijke kanteling in de publieke opinie - de verhoudingen kunnen inmiddels anders liggen dan in 2018.

Over deze twee aspecten van het erfgoed bestaat dus geen overeenstemming. Mensen van wie de voorouders aan de andere kant van de overzeese geschiedenis stonden en mensen met een kritische blik op het koloniale verleden stellen kritische vragen bij het erfgoed. Mensen die globalisering vooral ervaren als iets wat hen ongevraagd overkwam, ervaren verlies bij het aan de orde stellen van die vragen. Dit gebeurt in een tijd waarin mensen zich een eigen geïndividualiseerd oordeel vormen over zaken

als het erfgoed, wat deels gebeurt in gescheiden werelden van betekenisgeving. Wat voorheen voor velen eigen en verbindend was, wordt steeds vaker een bron en uiting van verdeeldheid. Motto's als zou erfgoed verbinden kwamen daarmee in een schril contrast te staan.

De huidige gescheidenheid doet denken aan de verzuiling van weleer, met als wezenlijk verschil ten opzichte van de verzuiling van weleer dat het nu ontbreekt aan een overspanning die de geïndividualiseerde delen verbindt, zoals destijds de elites van de zuilen deden.

Cultuurbeleid

De overheid zou een cruciale rol kunnen opnemen in het overbruggen van de kloof tussen groepen van mensen rond erfgoed. Dit is echter maar zeer ten dele het geval. Erfgoed is onderdeel van het cultuurbeleid, een beleidsveld waarin de overheid inhoudelijke terughoudendheid betracht. De vroegere gedachte dat de overheid een culturele taak zou hebben (ter verheffing van het volk, ter reparatie van de morele oorlogsschade of ter bescherming van onze verworvenheden tegen zowel communisme als consumentisme) is verdampt. Een normstellende overheid, met een nieuwe agent van Nationale Opvoeding ter vorming der Nationale Zeden, ligt in het huidige tijdsbestek dan ook niet in de rede.

De handelingsopties voor de overheid vis-à-vis een geëmancipeerde en gefragmenteerde samenleving zijn beperkt. In haar beleidsbrief 'Cultuur in een open samenleving' uit 2018 schreef minister Van Engelshoven: "Erfgoed, zoals monumenten en musea, laat zien waar we vandaan komen, wat ons heden is, en hoe we ons ontwikkelen. Cultuur heeft betekenis voor de toekomst van ons land, voor het debat over identiteit en voor de zoektocht naar wat ons allen bindt. Het kabinet vindt het belangrijk de kennis over onze gedeelde geschiedenis, waarden en vrijheden te vergroten. Meer aandacht voor historische en maatschappelijke ontwikkelingen helpt bij het begrijpen van elkaars achtergronden en cultuur. Het is belangrijk dat we oog hebben voor ongemakkelijke waarheden die lang buiten het historische bewustzijn vielen, zoals het Nederlandse slavernijverleden."

Dit past in het cultuurbeleid in bredere zin. Het uitgangspunt daarvan is niet om mensen een smaakpatroon of een waardeoordeel aan te leren, maar om hen de bagage mee te geven om zelf een smaak en een oordeel te kunnen ontwikkelen. Goed beschouwd is het benoemen van ongemakkelijke waarheden op zich al een inhoudelijke keus (die qua kleuring overigens getuigt van een zeker beleidsoptimisme dat meer kennis zal leiden tot meer binding). Maar in het huidige tijdsgewricht is zelfs de inzet op meer kennis niet in ieders ogen neutraal en kan een overheid die zegt borg te staan voor evenwichtige informatie het verwijt treffen van elitaire inmenging in het recht om zich naar eigen inzicht een eigen beeld van erfgoed en identiteit te vormen.

Literatuurselectie

Beugelsdijk, S., de Hart, J., van Houwelingen, P. & Versantvoort, M. (2019).

Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

Andries van den Broek (a.van.den.broek@scp.nl) is als onderzoeker werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij studeerde politicologie en politieke filosofie, promoveerde op een sociologische studie naar de zin en onzin van het begrip generatie en speelt accordeon in een folkpunkband.

CASUS - Roel During en Rosalie van Dam

VERANDERENDE KIJK OP DE MUUR VAN MUSSERT

In het buitengebied van Lunteren staat de Muur van Mussert als stille getuige van een heftige periode in de geschiedenis. Er zijn emotionele discussies geweest over de vraag of hij behouden moet worden of afgebroken. In een kakofonie van geluiden kristalliseren zich verschillende betekenissen uit, die uitmonden in een monumentstatus.

Beschrijving van de Muur

Op een afgelegen plek, staat de "Muur van Mussert" en de ervoor gelegen openlucht vergaderplaats. Het zijn de resten van het Nationaal Tehuis van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), opgericht in de periode vlak voor de Tweede Wereldoorlog. De Muur is ontworpen en gebruikt voor de zogenaamde Hagespraken van Anton Mussert. Het is een ontwerp van architect Jansen, gericht op het wekken van een indruk van grootsheid. Zo is hij gebouwd naar het voorbeeld van de theaters uit het oude Griekenland. Kenmerken zijn een afsluitende Muur als achterwand van een podium, coulissen, en een bezoekertribune. De Muur is ontworpen als drager van een verhoogd geplaatst sprekerspodium, met aan de achterzijde een paar kleine verblijven. Door de Muur loopt een gang. Deze was bedoeld als mausoleum waarin de namen van "gevallen kameraden", gesneuvelde NSB-leden, zouden worden vermeld op panelen. Aan de achterzijde van de Muur zijn twee kleine huisjes gevestigd, waarvan er een bedoeld was als retraite voor Mussert om ongestoord te schrijven.

Hieronder wordt eerst ingegaan op de geschiedkundige achtergrond van de Muur. Dan schetsen we een aantal fasen die we onderscheiden in processen van betekenisvorming in de discussie over behoud of sloop. Vervolgens wordt in de conclusie

geadresseerd welke daarvan doorslaggevend zijn geweest in het recent toekennen van de monumentenstatus.

Historische achtergrond

Het terrein, gelegen op een plek waar het Saksische verleden volgens de NSB nog volop aanwezig is, wordt door de NSB gekocht in 1936. Tussen 1936 en begin 1940 worden er zes Hagespraken gehouden. Per keer komen daar naar schatting ruim twintig duizend NSB-ers op af. Ze hebben als doel om met veel vertoon van vlaggen, symboliek en gezang de zogenaamde kameraden van de NSB tot een beweging samen te smeden, en daarbij vooral ook de leider te eren. Maar als ontvangsterrein voor de NSB heeft het nauwelijks gediend. In de oorlog is de brandstof dusdanig op de bon, dat de plek vrijwel onbereikbaar is. Bovendien worden dergelijke massabijeenkomsten verboden door de bezetter, hetgeen laat zien dat de nationaalsocialistische sympathieën van de NSB weinig privileges oplevert door de bezetter.

Na de oorlog is het terrein aan de Scouting gegeven, na een officiële onteigening door de Nederlandse overheid. De Padvinderij kon het onderhoud van het terrein echter niet bekostigen en besluit om het terrein te verkopen aan een projectontwikkelaar, die het in 1952 weer doorverkoopt aan een recreatieondernemer, die er

een camping begint. Ansichtkaarten van nog geen tien jaar na de oorlog geven blijk van het vredig en ongedwongen kamperen op deze historisch beladen plek. Camping de Goudsberg wordt in de jaren 90 van de vorige eeuw als asielzoekerscentrum aangedragen door de eigenaar. Hij krijgt daarvoor alle medewerking van de gemeente en plaatst 81 stacaravans op het terrein.

In een kakofonie van geluiden kristalliseren zich verschillende betekenissen uit

Processen van betekenisgeving

De laatste decennia speelt er zich een heftige discussie af. Het Nationaal Tehuis is het enige overgebleven bouwwerk van de NSB in Nederland en vormt de inzet van een strijd tussen historici, verzetsstrijders, nabestaanden en bewoners van de gemeente Ede. De een wil hem vernietigen of in ieder geval negeren, de ander vindt dat de Muur juist bewaard moest blijven. Verschillende discussies lopen enigszins chaotisch door elkaar heen. Het gaat om discussies over een mogelijk bedevaartsoord voor neonazi's, het wissen van een zwarte bladzijde in de geschiedenis, de mogelijke associatie van Lunteren met de NSB, en dan ook nog die van het behoud als monument. Dit alles vraagt om een bestuurder die zijn nek wil uitsteken en boven deze discussie wil staan. De discussies worden hieronder kort besproken aan de hand van de verschillende fasen in de politieke behandeling. Beseft moet worden dat argumenten worden meegenomen in opeenvolgende discussies.

Identificatie en representatie

In 2004 speelt de discussie over de status van de Muur in de gemeenteraad van Ede. Er ligt een voorstel om er een gemeentelijk monument van te maken. Hier komt veel verzet tegen van oud verzetsmensen en ook van bijvoorbeeld de Joodse organisatie Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI). Men is beducht voor het ontstaan van een bedevaartsoord voor neonazi's. Dezelfde discussie speelt internationaal als het gaat om het geboortehuis van Hitler. Verzetsmensen keren zich tegen het plan, omdat ze geen monument voor de NSB willen oprichten. Het zou bij kunnen dragen aan de meerdere eer en glorie van Mussert, die ze vooral als een landverrader zien. Dit verzet leidt ertoe dat de gemeente het voorstel intrekt. De discussie over Muur blijft niet

onopgemerkt buiten de gemeente. René van Heijningen verricht historisch onderzoek aan het complex. Als hij bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie gaat werken, is zijn onderzoek omgewerkt tot een boek dat in 2015 verschijnt. Daarin schetst hij de achtergronden en geschiedenis van de Muur, en voorziet hij de discussie van veel feitenmateriaal.

Herinneringscultuur

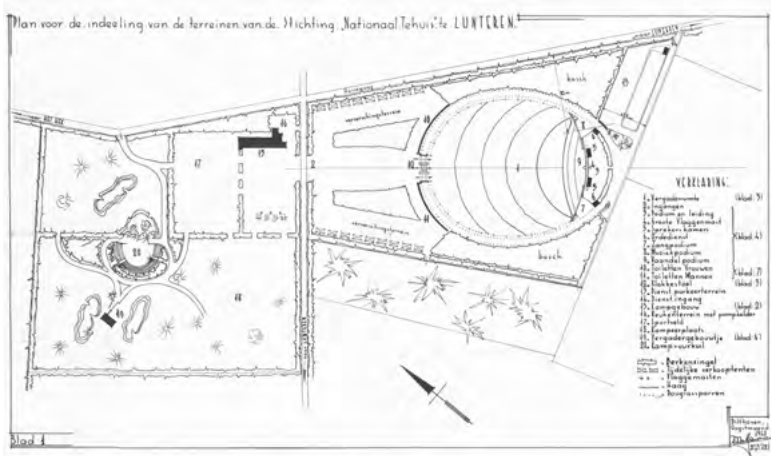
In april 2015 komt de Muur onder de aandacht van de Minister van OC&W, naar aanleiding van een verzoekschrift van een lokale erfgoedvereniging. De Stichting Erfgoed Ede is fel voorstander van behoud. In de media spreekt ze over cultuurbarbarisme omdat de muur ernstig in verval geraakt. Ze richt haar verzoek eerst aan de gemeente en daarna aan de minister. De wethouder is bezorgd over een blijvend NSB imago voor Lunteren, als heel klein dorpje naast zo'n zwaar beladen plek. Het verzoek aan de minister behelst de suggestie voor aanwijzing tot rijksmonument, van zowel een teken van herinnering ("Denkmal") als van een waarschuwend symbool ("Mahnmal"). Er wordt gesteld dat "de huidige maatschappelijke ontwikkelingen, zowel in ons land als daarbuiten, onderstrepen de noodzaak om het verhaal van de NSB, gesymboliseerd door het bouwwerk, niet te verhullen of te vergeten". Het verzoek is mede ondertekend door Heemschut en de historische verenigingen Oud Ede en Oud Lunteren. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed reageert namens de minister met de mededeling dat de suggestie niet in behandeling wordt genomen, maar zal worden opgenomen in een bredere verkenning naar oorlogserfgoed, die in 2016 zal worden gestart. Daar volgt nog een brief op dat deze verkenning nog een jaar wordt uitgesteld.

In 2016 wordt de discussie meer gecompliceerd. De eigenaar wil zijn terrein moderniseren. De stacaravans op het terrein worden bewoond door arbeidsmigranten. Provincie en gemeenten werken aan nieuw beleid om de vakantieparken te revitaliseren en aan de Goudsberg valt nogal wat te verbeteren. De eigenaar ziet kansen voor verbetering als hij er wederom een AZC kan vestigen. De inwoners van Lunteren hebben zich daar via de dorpsraad fel en massaal tegen verzet. De Facebookpagina Geen AZC op De Goudsberg Lunteren staat bol van emotionele felle reacties richting de gemeente. Ook rechts nationalistische activisten mengden zich in de discussie. Anoniem is er een tweetal dode varkens als teken van protest neergelegd. Dit verzet plaatst het problematisch verleden van de Muur opnieuw in een geactualiseerd daglicht, de identificatie met extreem rechts. Het AZC komt er niet, want het bleek niet echt nodig. De eigenaar laat vervolgens via persoonlijke contacten en in de lokale media weten dat hij voornemens is om de Muur te slopen. Hiermee komt de discussie op scherp te staan.

Het argument van een Mahmal in een periode van oplopende spanningen in de samenleving wordt opgepakt in de lokale politiek. D66 dient bij de behandeling van de erfgoedverordening in april 2017 een motie in dat ook zwarte bladzijden uit de geschiedenis onthouden moeten worden. Hiermee wordt gebruikt gemaakt van het essay van historicus Ad Van Liempt "Dadererfgoed, ook de zwarte bladzijden s.v.p.". Hij verwoordt de aandacht voor beladen erfgoed als volgt: "een boek over de geschiedenis is alleen compleet als naast de 'witte' pagina's ook de 'zwarte' pagina's zijn opgenomen, zodat het complete verhaal verteld wordt."

In de zomer van 2017 is het verzoek aan de minister herhaald door de wethouder van Grondzaken en Cultuur. Dit verzoek gaat gepaard met een uitgebreide redegevende beschrijving. De wethouder heeft aangegeven dat het hier gaat om een monument van nationale betekenis, dus dat aanwijzing tot Rijksmonument de meest logische stap is. De minister is dan vlak voor het einde van haar termijn gekomen en wijst het verzoek af. In reactie daarop kondigt de eigenaar van De Goudsberg formeel aan de Muur te willen slopen. De aanvraag voor een sloopvergunning kan de gemeente formeel niet weigeren en daarmee komt de discussie in een beslissende fase terecht.

Plan voor de indeling van de terreinen van de Stichting Nationaal Tehuis te Lunteren.
Bron: auteurs (via Catawiki)

Erfgoed in intergeneratieel perspectief

Het verzoek tot sloop is aanleiding voor de Stichting Erfgoed Ede om een verzoek tot aanwijzing tot monument in te dienen bij de gemeente, in het besef dat de gemeente er niet op in zou gaan. Er ontstaat daarmee wel voorbescherming en daarmee kopen ze tijd. Gelijktijdig wordt een brief naar de nieuwe minister Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) gestuurd, mede ondertekend door vele prominente historici, journalisten en betrokken organisaties. Tevens vraagt de stichting een wetenschapswinkelproject aan bij Wageningen Universiteit. Dit leidt tot het project De Muur van Mussert. En daarbij ontstaat een podium waarop ook jongeren hun mening kunnen laten horen.

Met de tijd verandert de toon in de discussie van emotioneel naar reflexief

De discussie barst opnieuw los, zowel lokaal als ook nationaal. Maar die is beduidend minder emotioneel gekleurd. Zo vindt het CIDI het wel goed als er een bedenklek van wordt gemaakt met een educatieve functie. Ook lokaal ontstaat steun voor het idee, bijvoorbeeld vanuit de Stichting Het Luntersche Buurtbos, omdat de plek verbonden kan worden met andere bijzondere plekken. Ze zien het als een interessante plek voor oorlogstoerisme. Een geschiedenisleraar te Ede roert zich in het debat als voorstander van het slopen van de Muur. Zo schrijft hij in Trouw: "Het instandhouden van de Muur betekent dat de wens van Mussert: 'Het hagespraakterrein moet een monument worden dat na eeuwen nog zal getuigen van de eendracht en vastberadenheid van de kern van het Nederlandse volk' alsnog in vervulling gaat. Dat mag nooit de uitkomst zijn". Dit zien we als een sterk retorisch argument. Hij vindt het dus niet nodig om de Muur in fysieke zin te behouden om onderwijs in de geschiedenis te geven. Hij staat voldoende beschreven in boeken en dat is prima, aldus de geschiedenisleraar.

Via het wetenschapswinkelproject gaan studenten zich mengen in de discussie. Dat gebeurt op verschillende manieren: met thesis onderzoek van Farbrace in 2017 en Hartstra in 2018, een ontwerpatelier van studenten Urbanistiek en Landschapsarchitectuur uit Delft, en via het inschrijven op een openbare prijsvraag. De betrokkenheid van de studenten tijdens het meerdaagse ontwerpatelier is groot. Centraal in hun ontwerpen staat de vraag wat de Muur in deze tijd kan bijdragen aan een betere verstandhouding tussen groepen mensen of verschillende culturen in de samenleving. Op de daarop volgende prijsvraag wordt vanuit het hele land gereageerd door studententeams. Ook hier ligt de nadruk op de Muur in het heden en wat deze te vertellen heeft. Ze schetsen een diversiteit aan mogelijkheden voor de toekomst van de Muur. De ideeën en betrokkenheid van circa 70 studenten maakten indruk gezien de aandacht van verschillende media inclusief het acht uur NOS Journaal. In deze derde fase ligt het accent op de betekenis van de Muur in het heden. Het gevaar van identificatie met rechts georiënteerde groepen in de samenleving of een representatie van het verraad speelt nauwelijks een rol. Hun ontwerpen kleuren de zwarte en witte bladzijden van de geschiedenis in met nieuwe ideeën voor het samenbrengen van culturele verschillen tussen mensen.

In 2018, vrijwel direct na de uitslag van de prijsvraag, kwam het doorslaggevende oordeel van minister van Engelshoven (OCW) die besloot tot aanwijzing tot rijksmonument. Zij zei daarbij: "Erfgoed zoals deze muur confronteert ons met de zwarte bladzijden in onze geschiedenis. Het dwingt ons die bladzijden te lezen en te herlezen,

Studenten verrichten onderzoek bij de Muur. Bron: Roel During.

zodat we het gesprek erover blijven voeren en ervan kunnen leren. Dat is pijnlijk en beschaamd. Maar het is altijd beter dan de muur weg te halen en ons beladen, schuldige verleden te vergeten. Want dan vervallen we in herhaling". Ze omarmt daarmee het betoog van Ad van Liempt, en weet zich gesteund door het consent van het CIDI en de belangstelling van de jeugd.

Conclusie

Een aantal zaken valt op. Gedurende de periode van ruim twintig jaar dat er gesproken werd over de vraag of de Muur van Mussert wel of geen monument zou moeten worden, veranderden ook de opvattingen in de samenleving over het herinneren van de Tweede Wereldoorlog, en daarmee ook het herinneren zelf. De generatie die de oorlog aan den lijve heeft meegemaakt, sterft langzamerhand uit. De herinnering van de tweede generatie wordt tijdens hun opvoeding gevoed door een cultuur van het willen vergeten van alle verschrikkingen, maar ook van een toenemende nieuwsgierigheid op latere leeftijd naar wat de samenleving heeft meegemaakt. Met de tijd verandert de toon in de discussie van emotioneel naar reflexief. Daarmee samenhangend verandert ook het perspectief. De Muur is aanvankelijk een object dat het gevaar oplevert van identificatie, hetgeen uit de aard der zaak gepaard gaat met het reïficieren van onderscheid tussen groepen in de samenleving. Dat verandert via een fase waarin de Muur wordt gezien als dadererfgoed en een zwarte bladzijde in de geschiedenis, naar een object dat betekenis heeft voor de samenleving in het heden. Naarmate de herinnering minder gevoed wordt door emoties, nemen de geluiden over het wegpoetsen of witwassen van deze zwarte bladzijde in de geschiedenis af. Het herinneren gaat steeds meer over het nu en minder over vroeger, waarmee het beleven van het verleden belangrijk wordt. Na al die discussies is het nu zo ver dat de Muur opgenomen kan worden in onze herinneringscultuur.

Literatuurselectie

- During R. en R.I. Van Dam (2018) Wat we niet willen weten en ons toch moeten herinneren. Toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert in Lunteren. Wageningen, Wageningen Research.
- Hartstra, J. (2018) De Muur van Mussert. Van Lunterse 'NSB-Kuil' naar nationale 'bedenkplek'. Bachelor Scriptie Geschiedenis UU.
- Heijningen, R. van (2015) De muur van Mussert. Uitgeverij Boom.
- Molenaar, R. (2012) Herinneren gaat ook over nu. Reformatorisch Dagblad 5-5-2012. Zie <https://www.rd.nl/herinneren-gaat-ook-over-nu-1.672367>
- De muur van Mussert, beschikbaar op: <http://www.erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert/>

Roel During (roel.during@wur.nl) en Rosalie van Dam (rosalie.vandam@wur.nl) zijn beide onderzoeker bij Wageningen Environmental Research. In 2019 waren zij projectleiders van het Wageningen University wetenschapswinkelproject De Muur van Mussert.

ERFGOED: NIEUWE FUNCTIE, NIEUW CONFLICT?

Arno Boon houdt zich sinds zijn studententijd bezig met het herbestemmen van erfgoed, de afgelopen 18 jaar doet hij dit als directeur van BOEi. Hoe heeft hij (de omgang met) erfgoed zien veranderen, en welke conflicten heeft hij onderweg meegemaakt?

BOEi is in 1995 opgericht als samenwerking tussen een aantal marktpartijen en de Provincie Noord-Holland. Destijds stond de afkorting voor Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed. Zij zet zich zonder winst oogmerk in tot het restaureren en herbestemmen van erfgoed in de gebouwde omgeving door heel Nederland. De focus lag oorspronkelijk op industrieel erfgoed maar is later verbreed naar agrarisch en religieus erfgoed. Dit werd aanvankelijk ondergebracht in dochterondernemingen maar is in 2015 samengevoegd, waarbij 'BOEi' als merk werd behouden.

Zou je jezelf willen voorstellen?

Mijn naam is Arno Boon, ik ben ruim 18 jaar directeur van BOEi. Ik heb in Wageningen gestudeerd en in die tijd in de kraakbeweging en studentenvakbond actief geweest en later in de journalistiek gewerkt. In mijn vrije tijd ben ik samen met anderen aan de gang gegaan om te voorkomen dat een op instorten staande steenfabriek in Wageningen werd gesloopt. We hebben eigenlijk toen in het klein gedaan wat we nu bij BOEi in het groot doen, namelijk: er

is een leegstaand gebouw waar niemand raad mee weet en wij zoeken er een aantal functies bij waarvoor publiek en politiek draagvlak is, zoeken het geld bij elkaar en dan volgt restauratie en herbestemming.

Het thema van dit nummer is 'Erfgoed en conflict', op welke manier komt dit terug in jullie activiteiten en werkzaamheden?

Toen ik de uitnodiging kreeg voor dit interview dacht ik eerder aan het kapotschieten van die brug in Mostar, het echte gewapende conflict. Maar het bracht me op de gedachte dat er eigenlijk heel veel conflicten en belangentegenstellingen zijn in de ontwikkeling van de gebouwde omgeving en dus ook bij herbestemming van monumenten. In Nederland gaan we prat op ons poldermodel, we overleggen ons een ongeluk. Tegelijk zit er wel heel veel strijd in. Eigenlijk komt daar maar weinig over naar buiten. Weliswaar worden geen panden meer bezet en zijn er geen gewelddadige ontruiming meer, toch wordt er behoorlijk wat afgediscussieerd en armpje gedrukt. Het conflict heeft zich echter verlegd naar het juridisch terrein. Er worden behoorlijk wat procedures gevoerd en er wordt behoorlijk gelobbyd bij gemeenteraden. Het is dus al lang niet meer zo dat een monument geruisloos tegen de vlakte gaat.

Kun je aangeven waar dat door komt?

Er is een soort democratisering van de monumentenzorg gaande. Vijf, tien jaar geleden werden we nog overal binnengehaald als soort van redder. Door de economische crisis is er veel meer aandacht gekomen voor transformatie, voor leegstand en hoe daarmee om te gaan. Nu het mede daardoor meer voor de hand liggend en vanzelfsprekend is dat erfgoed behouden wordt, wordt het steeds meer onderdeel van beleid. Maar het is dus ook zo dat niet iedereen op de banken staat te applaudisseren als je een monument komt redden.

De gemeentelijke politiek is wat dat betreft ook wel lastig. Die is steeds meer aan het luisteren naar de burger. De mening die mensen hebben over erfgoed verdiept zich. Op zich is dat alleen maar toe te juichen, dat erfgoed meer mensen wat doet. Alleen dat betekent ook dat meer mensen positie gaan innemen en die positie gaan vertalen in acties. Soms denk ik dan: heeft de lokale politiek zelf nog wel een visie? Je bent ook wel volksvertegenwoordiger en bent gekozen om ervoor te zorgen dat iets gaat lopen. Ik heb zelf tien jaar in de gemeenteraad gezeten. Je moet keuzes maken en dat moet je aan mensen uitleggen. Want je kunt niet eindeloos naar de burger blijven luisteren, dat kan gewoon niet. Je moet als raad echt wel visie hebben en ergens over nadenken, een mening hebben en dan ook gewoon volhouden.

Sommige trajecten gaan vrij soepel maar vaak is het duwen en trekken voordat herbestemmingen van de grond komen. Vooral ook omdat dit soort gebouwen in de investeringsfase in feite altijd een tekort heeft, wat je nooit meer terug kunt verdienen uit huren en dergelijke. Als het financieel niet rond komt, en er moet geld bij, eh, ja dan blijven we gewoon Hollanders. Dus dat vergt veel overtuigen, verleiden, strijd zo je wilt.

Hoe proberen jullie in die gevallen financiële steun te verwerven?

Mensen voelen zich steeds meer eigenaar maar zijn natuurlijk geen eigenaar in juridische zin. Mensen vinden het hun bezit, dus het is voor ons de kunst om dat, zeg maar publiek bezit, te mobiliseren. We hebben er inmiddels wel instrumenten voor. Crowdfunding is een hele belangrijke maar dat is leuk voor kleine lieve projectjes. Als je een gevangenis in Leeuwarden herbestemt en je bent daar 25 miljoen euro aan kwijt dan lukt dat niet met crowdfunding. We geven nu ook obligaties uit. Daarmee proberen we het hebben van een mening over een monument te verbinden met eraan meebetalen en mee risico lopen. Zo'n 97% van alle monumenten in Nederland is geen overheidseigendom. Dus ja, alle reden om het publiek ermee te verbinden.

Welke doelen streven jullie na bij het herbestemmen van erfgoed?

We hebben daarbij drie doelen: het erfgoed bewaren, het doorgeven van de verhalen van het erfgoed en daarbij een connectie met het publiek maken, en tot slot het erfgoed een eigentijdse invulling geven met maatschappelijke betekenis. Daarbij is het van belang te kijken naar welke uitdagingen onze samenleving heeft. Dan is niet rendement op het vastgoed het belangrijkste maar maatschappelijk rendement. Onder onze aandeelhouders zijn ook een aantal hele grote ontwikkelaars, die vullen met BOEi hun maatschappelijk verantwoord ondernemen in; dividend wordt niet uitbetaald, wel maatschappelijk dividend.

Wat gebeurt er met dit erfgoed waardoor herbestemming noodzakelijk is?

Je kunt niet herbestemmen als er niets leegstaat. De de-industrialisatie van na de Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot een fasering in het aanbod van een bepaald type gebouwen. Saneringen in verschillende industrieën hebben elkaar opgevolgd. Eerst in de textiel, later in de steenfabricage, fietsindustrie, scheepsbouw... Zelfs in de overheidsfeer is eens in de zoveel tijd een soort output aan gebouwen: de politie moet anders werken en opeens worden gebouwen afgestoten, of de waterleidingbedrijven nemen afscheid

van hun watertorens, of gemeenten gaan herindelen en dan struikel je over de raadshuisjes. Zo komen dat soort gebouwen in golven op de markt. Er wordt ergens een besluit genomen om dingen anders te organiseren en vervolgens wordt een hele categorie gebouwen de volgende dag waardeloos. Of in ieder geval niet meer nuttig voor het oorspronkelijke doel.

Hoe gaat een herbestemmingstraject van start, ofwel wie 'bepaalt' of een object behouden moet worden en een nieuwe functie moet krijgen?

Elk object moet opnieuw bevochten worden. Het gaat allemaal nooit vanzelf, elk object is weer een strijdtoneel op zichzelf. Het verschilt per object welke groep daarin het voortouw neemt. Dat we het stadion in Wageningen behouden is vooral gekomen door een groep oud-spelers en oud-fans. Bij religieus erfgoed komt het behoud of de herbestemming niet uit de parochie zelf. Vaak zijn het wat hoger opgeleiden, met een specifieke interesse in cultuur, architectuur en geschiedenis. En bijvoorbeeld in de textielindustrie in Twente zie je dat mensen zoiets hebben van; sloop die boel maar, want zo leuk was het allemaal niet. Je ziet andere bedrijfstakken waar arbeiders ook heel trots waren op het feit dat ze daar werkten. Zo zie je dat elk traject anders verloopt, de ijveraars voor behoud een andere achtergrond hebben en de meningen vaak erg uiteenlopen.

Bij veel gemeentes heersen rondom het herbestemmen van erfgoed beelden die niet altijd realistisch zijn. Ze denken dat het op instorten staat en dat restaureren en herbestemmen wel heel moeilijk of onmogelijk zal zijn... Met ons ondertussen vrij uitgebreide portfolio kun je al heel snel het idee slechten dat het allemaal bouwkundig en financieel niet kan. Dan ben je er nog niet, dan heb je een goede start van het proces maar dan zal er nog steeds beweging in moeten komen. Het hele proces van het maken van een plan tot het vinden van het geld en het herbestemmen, dat duurt zomaar 5 tot soms 10 jaar. Dat vergt dus een lange adem.

We lopen het herbestemmingsproces door aan de hand van een concreet voorbeeld, de Sint-Clemenskerk te Hilversum. Deze kerk werd vanaf 1913 gebouwd in neo-Byzantijns-romaanse stijl, in 2010 raakte BOEi betrokken. Het proces verliep niet zonder slag of stoot.

Op het moment dat wij betrokken raakten, beïjverde Stichting Red de Clemenskerk zich al zo'n 15 jaar voor het behoud van de kerk, een rijksmonument. Het bisdom had uiteindelijk een sloopvergunning. Wij hebben het op het aller-allerlaatste moment, echt vijf minuten over twaalf, kunnen kopen van het bisdom.

Wij zijn de kerk gaan restaureren en toen ging het over de invulling. Wij dachten dat de stichting een natuurlijke bondgenoot van ons was, maar dat bleek toch anders. De stichting had een heel specifiek idee over wat er met de kerk na restauratie zou moeten gebeuren, namelijk dat het een cultureel podium moest worden. Wij hebben voor de restauratie deels geld moeten lenen – in feite de aankoopssom omdat het Bisdom de kerk niet voor 1 Euro wilde verkopen. Dus wij dachten, kom maar op met je culturele functie, als de rente en aflossing maar betaald wordt; een overzichtelijk bedrag.

Maar de stichting wilde dat gebruiksrecht allemaal voor een symbolisch bedrag van €1,-. Zo werkt het niet. De wensen en verwachtingen rondom erfgoed zijn dus niet altijd in lijn met de realiteit en dat levert conflict op.

Die stichting wist heel goed de weg naar de Hilversumse politiek, we hebben echt gewoon vier jaar geknokt. Er is meteen ook heel veel emotie, dat is rond religieus erfgoed veel meer dan bij industrieel erfgoed. Dat hangt nauw samen met de ontkerkelijking van de Nederlandse samenleving. Er komen steeds meer kerken leeg te staan, voor behoud van de kerk moet een nieuwe niet-religieuze functie weliswaar gevonden worden, maar dat is sommigen een doorn in het oog.

Arnó Boon in de Centrale Markthal te Amsterdam. Bron: Jan van Dalen / BOEi.

Voor de kerk in Hilversum vonden we uiteindelijk een ondernemster die daar een trampolinesentrum in wilde beginnen, met het idee de jeugd meer te laten bewegen. Dat werd helemaal ontvangen alsof wij van de verkeerde planeet waren gekomen. Het centrum is er uiteindelijk wel gekomen, daarnaast is een kapel voorzien van een aparte toegang zodat deze alsnog gebruikt kan worden als bezinningsruimte.

Dit is wat ons betreft ook wel een conflict waar we veel van geleerd hebben. Je kunt er dus niet vanzelfsprekend van uitgaan dat een partij die ook het behoud van erfgoed nastreeft, als vanzelf een partner is en dus ook heel blij is met hoe je de herbestemming organiseert.

In de loop van zo'n proces kan er dus eigenlijk nog van alles veranderen?

Ja, op een gegeven moment is de uitkomst ook wat er gebeurt. Je moet je ook bedenken dat het in dat soort trajecten ongeveer wel duizend keer mis kan gaan en het altijd een klein wonder is dat je de eindstreep haalt. Wat denk ik wel ons werk typeert is dat we toch ook pragmatisch zijn en opportunistisch. Je denkt na over een concept, maar als je tien jaar onderweg bent, verandert de maatschappij ondertussen. Je moet wel een soort stip op de horizon hebben, maar als je dichterbij komt kan die stip wel eens bestaan uit een paar stippen. Op zo'n moment kan het dus zijn dat je je plan moet bijstellen en daardoor een andere uitkomst krijgt dan je oorspronkelijk voor ogen had.

Eerder gaf je aan dat een aantal grote ontwikkelaars zich onder de aandeelhouders van BOEi bevindt. Streven jullie altijd dezelfde doelen na of levert dit ook conflict op?

Naast dat ze aandeelhouders zijn, helpen we hen bij meerdere projecten met onze kennis rondom erfgoed. We hebben onlangs wel voor de eerste keer een conflict gehad met een van onze aandeelhouders, in de zin van dat wij een juridische procedure aangespannen hebben tegen hen. Dat ging om de Centrale Markthal in Amsterdam.

In de oorspronkelijke plannen die we samen met hen uitgewerkt hebben, zouden de voorgevel en oost- en westgevel in openbaar gebied komen te staan. Met die plannen hebben we ook de tender gewonnen bijna 11 jaar geleden. In geheim overleg waarin wij dus niet betrokken waren is dat weggegeven, de gevels worden aan het openbaar gebied onttrokken. We hebben daar twee jaar over gepraat en hebben dat niet recht kunnen breien.

De juridische procedure hebben we uiteindelijk niet doorgezet. Je moet op zo'n moment ook kijken naar wat politiek haalbaar is. Wél gaan we nu op hetzelfde terrein een extra object restaureren en herbestemmen, het Koelhuis. Dat laat weer zien hoe de maatschappij kan veranderen en dat we soms pragmatisch moeten zijn om toch iets voor elkaar te krijgen.

In bijvoorbeeld discussies rondom standbeelden en monumenten wordt de mening van diezelfde maatschappij en de burger steeds explicieter meegenomen. Hoe proberen jullie burgerparticipatie een plek te geven?

Het Europese verdrag van Faro benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed en het belang van deelname door de samenleving hieraan. We zijn nu volop bezig met het Faro-project dat naar aanleiding hiervan is opgezet, met onder andere de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Het project heeft als doel burgerinitiatief en -participatie tot een vanzelfsprekend onderdeel van de erfgoedpraktijk te maken.

Het is de kunst om voordat je zelf een plan hebt, ook mensen betrokken te maken en te kijken of je veel meer dingen bij hen kunt ophalen. Op welke manier stel je je werkwijze en het erfgoed inderdaad voor iedereen open en bereik je er wel iedereen mee? Dat is de hele uitdaging van het Faro-gedachtegoed, en die is best lastig voor, hoe betrek je iedereen erbij. We hebben als organisatie zelf gewoon ideeën bij herbestemming.

Dat is misschien af en toe wel de wet van de remmende voorsprong. We hebben natuurlijk veel ervaring opgebouwd. Dan heb je de neiging om te denken; we gaan niet iets doen wat toch niet kan als burgers van alles en nog wat opperen vanuit hun gebrek aan ervaring.

Ja, zo behoort je op een gegeven moment vanzelf tot de gevestigde orde. In 1985 zette ik mijn voet in het eerste kraakpand en wil je dingen anders doen. En 35 jaar later kom je er opeens achter dat je aan de andere kant van de streep terecht bent gekomen. Zo moet het ook gaan, ergens. Nieuwe generaties moeten aantreden, die moeten ook dingen ter discussie stellen en oude lullen moeten weg, riepen van Kooten en de Bie al.

Dat lijkt me een uitnodiging naar onze lezers om zich actief te gaan mengen in erfgoeddiscussies! Hoe zie je in dat licht de toekomstige ontwikkeling van erfgoedbeheer, en de rol van BOEi daarin?

Het is voor ons denk ik wel de uitdaging om te blijven vernieuwen, dat we plek blijven houden daar waar de match tussen vastgoed, monumentaal vastgoed in het bijzonder, en de maatschappij, niet optimaal is of niet goed werkt.

Als je die gedachte loslaat op ons werkveld, dan kan het dus ook inhouden dat je na verloop van tijd niet meer per se met rijksmonumenten bezig bent, dus geen erfgoed in de strikte zin van het woord. Je gaat dan aan de slag met gebouwen die gewoon betekenisvol zijn voor mensen en niet voor wetenschappers of de monumentenzorgers alleen.

Het is de uitdaging om daar een invulling voor te vinden, om zo gebouwen met betekenis te creëren voor mensen nu en in de toekomst. En uiteindelijk moet natuurlijk het werken aan erfgoed door jonge mensen opgepakt worden, die pakken dan de uitdagingen van hun tijd op.

Literatuurselectie

- Lola Dirckx, Pepijn Kennis, Lucas Destrijcker (2018) Leegstond: handleiding voor gebruik van leegstaande ruimte. Brussel: Toestand vzw
- Sander Gelinck en Frank Strolenberg (2014) Rekenen op herbestemming: Idee, aanpak en cijfers van 25 + 1 gerealiseerde projecten. Rotterdam: nai010 uitgevers.
- Karel Loeff (2013) Industrieel Erfgoed. Van buitenbeentje binnen de monumentenzorg naar boegbeeld van de erfgoedzorg. Leiden: Primavera Pers
- Marinke Steenhuis en Paul Meurs (2011) Herbestemming in Nederland: Nieuw gebruik van stad en land. Rotterdam: nai010 uitgevers.

Rens Jonker (rens_j@msn.com) is stedenkundige van opleiding, werkt bij adviesbureau Loendersloot Groep en is redacteur bij AGORA.

INTERVIEW - Rens Jonker en Karim van Knippenberg

"WAAROM PRATEN WE NIET MET ELKAAR?"

Er kunnen verschillende perspectieven op erfgoed bestaan. Met name rondom standbeelden ontstaat de laatste tijd veel discussie over welke perspectieven op de geschiedenis een plek in de publieke ruimte verdienen. Hoog tijd om uit te zoeken hoe je verschillende perspectieven kunt meenemen in beleid rondom standbeelden.

Ad Geerdink is historicus en directeur van het Westfries Museum in Hoorn.

Kurt Claeys is schepen van ruimtelijke ordening en erfgoed in Oostende.

In een themanummer over erfgoed en conflict kan een bijdrage over standbeelden in de publieke ruimte niet ontbreken. Want met name voor standbeelden is het een onstandvastige tijd. Wereldwijd wordt het heldendom van allerlei figuren uit het verleden in twijfel getrokken en vormen deze historische personages het mikpunt van publieke verontwaardiging. In sommige gevallen leidt dit zelfs tot bekladding of vernieling. Dit noopt beleidsmakers om emoties en verschillende perspectieven rondom standbeelden van historische figuren een plek te geven. Maar hoe doe je dat in een tijd van polarisatie, fysieke vormen van protest, en meerdere perspectieven op de geschiedenis? We spreken erover met Ad Geerdink, historicus en directeur van het Westfries Museum in Hoorn, en Kurt Claeys, schepen van ruimtelijke ordening en erfgoed in Oostende. Zij zijn respectievelijk betrokken bij de debatten rondom het beeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn en het ruitersstandbeeld van Koning Leopold II in Oostende. In dit vraaggesprek zijn we niet op zoek gegaan naar een waardeoordeel over de standbeelden, maar hebben we voornamelijk gesproken over verschillende perspectieven en mogelijke oplossingsrichtingen. Wat speelt er?

De Drie Gapers met het Ruitersstandbeeld van Koning Leopold II aan de Zeedijk te Oostende. Bron: Delphine Vanroose.

AGORA: kunnen jullie ingaan op de problematiek rondom de standbeelden?

Ad: "Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen zit vol van 19de-eeuws nationalistische symboliek. Ik vind het heel erg lastig om het standbeeld in dat opzicht te verdedigen: hij staat hoog op een sokkel, je kijkt tegen hem op. De manier waarop hij kijkt, met zijn voeten op het kanon, dat straalt allemaal het nationalisme en de heroïek van de 19de eeuw uit. De discussie gaat echter niet alleen over het standbeeld, er zitten vaak andere emoties achter. Een gevoel van verlies van identiteit in het geval van de voorstanders van het standbeeld en juist een zoektocht en bevestiging van de eigen identiteit bij de tegenstanders, waarvan een deel z'n wortels heeft in de voormalige koloniën. Zij zien het standbeeld als symbool voor racisme en verheerlijking van het kolonialisme."

Kurt: "De grote meerderheid zal de discussie over standbeelden inderdaad gebruiken als katalysator om die problematiek meer op de agenda te krijgen. Dat is ook logisch, iedereen heeft een strohalm nodig om ergens aan te starten."

Ad: "De discussie is overigens niet nieuw. Lange tijd stond het als een paal boven water; Jan Pieterszoon Coen was een persoon om een voorbeeld aan te nemen. Het standbeeld is eigenlijk tot de Tweede Wereldoorlog een soort nationaal monument geweest, waar ieder jaar op 30 mei (herdenking van de stichting van Batavia in 1619) kransen werden gelegd, het Koninklijk Huis langs kwam, en de hele schoolgaande jeugd werd uitgenodigd. Dat beeld is eigenlijk gekanteld met de onafhankelijkheid van Indonesië, en de meer kritische kijk op kolonialisme die vanaf de jaren '60 heeft postgevat. Vanaf de jaren '60 zie je dan ook de eerste demonstraties bij het standbeeld, maar voornamelijk op een laag pitje. Pas in de jaren '80 waren er een aantal jubilea waar flink geprotesteerd is, zoals bij de herdenking van de 400ste geboortedag van Jan Pieterszoon Coen. Dat protest is eigenlijk nooit helemaal weggeëbd, maar is in de 21ste eeuw alleen maar sterker geworden. Dat heeft in 2011 geleid tot een handtekeningenactie waarmee burgers de gemeenteraad tot een uitspraak dwongen over hun verzoek om het standbeeld uit de openbare ruimte te verwijderen. Dat leidde destijds tot een enorm scherp maatschappelijk debat. Het bleef niet beperkt tot Hoorn, maar werd in heel Nederland gevoerd, tot op de nationale televisie aan toe. Dat debat past in een veel bredere maatschappelijke reflectie over hoe om te gaan met het verleden, zoals het debat rondom zwarte piet. Deze discussies zijn nog lang niet weg. Ook nu zijn er weer verschillende initiatieven; er is een handtekeningenactie om een referendum te houden over het standbeeld onder de Hoornse bevolking; er zijn actiegroepen die

Ruitersstandbeeld van Koning Leopold II. Bron: Delphine Vanroose.

het standbeeld weg willen hebben, of er juist voor opkomen, en ook die hebben allemaal geprotesteerd bij het standbeeld. Het wordt inmiddels ook bij de nationale politiek als een item opgepakt, met name door Forum voor Democratie. Thierry Baudet is bijvoorbeeld in 2020 nog bloemen komen leggen bij het standbeeld als statement."

Kurt: "Net zoals in Nederland zien wij dat er groepen zijn die absoluut tegen zijn, en die absoluut voor zijn, je krijgt een polarisatie van het verhaal. Daar zijn sociale media ook een slechte factor in geworden; iedereen spuwt makkelijk zijn mening via Facebook, Twitter of Instagram, zonder na te denken "wat zeg ik nu eigenlijk?", "wie beschadig ik daarmee?", of "wie schoffeer ik hier nu?". Het is makkelijk achter je scherm vlug iets te typen, maar dat vereenvoudigt de discussie niet. Het is zo makkelijk om een mening als de waarheid te doen overkomen bij de mensen. Een mening die helemaal verkeerd is, en die dan massaal gedeeld wordt of opgenomen wordt door de media. Die versterkt dat proces door massaal op dat soort verhalen mee te springen zonder de objectiviteit van de verslaggeving als prioriteit te stellen."

Ad: "Al is de discussie al van lange datum, ze lijkt zich steeds meer te verharden. Het zou mij niet verbazen als dat uiteindelijk tot bekladding of vernieling van het standbeeld gaat leiden."

Kurt: "In het verleden zijn er al veel acties geweest rondom het standbeeld in Oostende. Van dat standbeeld is er ooit een hand afgezaagd. Die hand is verdwenen, en dat is een actiegroep die – laat ons zeggen – heel geheimzinnig doet, niemand weet wie dat is."

AGORA: "Ik weet dat het standbeeld in Hoorn ook beklad is door een actiegroep. Hoe gaan jullie om met dit soort uitersten in het maatschappelijk debat?"

Ad: "Ja, dat klopt. Het gebeurt regelmatig. Recentelijk nog hebben actievoerders een tekst op de straatstenen bij het standbeeld gespoten. De gemeente keurde de actie in scherpe bewoordingen af en in de gemeenteraad gingen stemmen op om deze actievoerders uit te sluiten van geplande stadsgesprekken over het standbeeld. Ik snap dat de gemeente een duidelijk statement wil maken, maar uitsluiten is denk ik geen goede reactie, je moet vooral met elkaar in gesprek blijven."

Kurt: "Alleen, dat bekladden is ook oneer aandoen aan mensen die een andere mening zijn toegedaan, ik denk dat we die polarisatie er absoluut uit moeten krijgen. Dat iemand niet akkoord is met je

verhaal, dat is maar goed ook! Mocht iedereen hetzelfde denken, zou het maar een saaie boel zijn. Maar je moet ook kunnen aanvaarden dat een andere mening ook een mening is."

Erfgoed, (g)een nieuwe betekenis?

De standbeelden in Hoorn en Oostende staan vandaag de dag zeker ter discussie. Maar anders dan de situatie in bijvoorbeeld Ekeren, waar het standbeeld van Leopold II is weggehaald, gaat men in Hoorn en Oostende veel meer op zoek naar een antwoord op de vraag hoe om te gaan met verschillende standpunten, om in gezamenlijkheid te bepalen wat de betekenis van dit erfgoed is. Deze zoektocht naar een breed gedragen oplossing blijkt wel uit het veelvoud aan oplossingsrichtingen die door beide heren genoemd worden.

Kurt: "Dat de figuur van de koning ter discussie staat, dat er meningen zijn over wat er in het verleden gebeurd is; ik denk dat dat het maatschappelijk debat ten goede komt. Maar wij kunnen niet zomaar zeggen - wat je in veel andere steden ziet - neem het standbeeld weg en daarmee is het opgelost. Immers, in Oostende spreken we niet alleen over een standbeeld van een koning of van een persoon die ter discussie staat, of waar er vragen of bedenkingen zijn over wat hij in het verleden betekend heeft. Hier gaat het een stap verder, omdat die koning ook degene is die ervoor gezorgd heeft dat de stad Oostende is wat ze is. De volledige stadsontwikkeling, de lanen, de pleinen, de grote gebouwen, de belle époque herenhuizen uit die periode, die zijn er gekomen dankzij het feit dat die koning de ontwikkeling van Oostende tot prioriteit heeft gemaakt. Er is dus een reden waarom het standbeeld specifiek op die plaats staat. De geschiedenis die daaraan gelinkt is, mogen we ook niet miskennen. Maar specifiek voor Oostende - en waarschijnlijk is dat gelijkaardig in Nederland - denk ik niet dat je door het standbeeld weg te halen de nationale problemen oplost. In dat geval zou je, om correct te zijn, de hele stad moeten wegnemen en opnieuw opbouwen, omdat dat allemaal samenhangt met de invloed van de koning. Maar we moeten wel heel duidelijk alles aan elkaar blijven koppelen en niet de vinger wijzen naar één fenomeen. Waar wij bijvoorbeeld over nadenken in Oostende is om een antwoord op het standbeeld te formuleren: een 'tegenbeeld' of een andere plek in de stad die duiding kan geven. Daarbij denk ik dat elke plek, elk monument, elk standbeeld een opportuniteit biedt om daar op een humoristische wijze duiding aan te geven; die zegt: "*jongens, wij denken er vandaag anders over*"."

Ad: "Wij hebben in Hoorn een project opgezet, dat heet '*Pala*' - het Indonesische woord voor nootmuskaat. Daar hebben we heel veel Molukse, Bandanese, Indonesische en academische experts bij betrokken, maar ook actievoerders, omdat we hen het gevoel willen geven: jullie perspectief op de geschiedenis wordt gehoord. Door ze min of meer medeverantwoordelijk te maken voor het eindproduct, moeten ze met elkaar in gesprek. Als we hen het gevoel kunnen geven dat ze gehoord worden, denk ik dat we de neiging het beeld weg te willen halen, misschien kunnen verminderen. Omdat ze op een andere manier dan te protesteren tegen het standbeeld, toch een podium krijgen om hun blik, hun perspectief op de geschiedenis kwijt te kunnen. Het is denk ik belangrijk dat je niet alleen theoretisch met elkaar over dat standbeeld discussieert, maar dat je ook echt actie onderneemt. Oké, jullie hebben een andere kijk op de geschiedenis, laten we erover met elkaar in gesprek gaan."

AGORA: "Hebben deze discussies jullie kijk op erfgoed veranderd?"

Ad: "In Hoorn staan veel standbeelden die betrekking hebben op de 17de eeuw, toen de stad een behoorlijk partijtje meeblied in de Nederlandse handelsexpansie. Ik denk dat er in de huidige context niet zo snel een nieuw standbeeld bij zal komen van

een zeventiende-eeuwse figuur, of alleen na een uitgebreid antecedentenonderzoek. We zijn onze kijk op die periode uit de geschiedenis aan het bijstellen. Dat zal wellicht tot andersoortige monumenten leiden, meer eigentijdse monumenten zonder historische symboliek."

Kurt: "Dat is ook wat bij ons gebeurt. Ik zie niet veel herdenkingsmonumenten meer komen die gaan over het verleden. Als nu in het openbaar domein een kunstwerk geplaatst wordt is dat inderdaad een nieuw, modern kunstwerk, dat geen connotatie heeft met het verleden. Maar iets wat geplaatst wordt in een openbaar domein moet ook de kans krijgen om te evolueren, om aanvaard te worden. Iets wat er misschien maar een jaar staat hebben mensen vaak niet graag, maar iets wat er 50 jaar staat kan je niet zomaar meer weg doen. Nieuwe monumenten worden echter zelden nog toegevoegd. Het laatste dat in Oostende werd toegevoegd, is een standbeeld van koning Boudewijn. Hier was ook iets over te doen. Het is dus van alle tijden, misschien vindt men over 5 of 10 jaar dat het beeld van koning Boudewijn weg moet omdat hij tegen abortus was. Wie zal het zeggen?"

Je moet kunnen aanvaarden dat een andere mening ook een mening is

Tekst en uitleg

Het geven van duiding is een andere veelgenoemde oplossingsrichting, waarbij ook aangegeven wordt dat het van belang is zoveel mogelijk mensen te betrekken bij die duiding.

Kurt: "In het verleden deed men weg wat men niet graag had. Dan vegen we dat onder de mat en dan denken we er niet meer aan. Daarmee is het opgelost, dachten we. Ik denk dat juist de kracht van het verhaal nu ligt in de duiding geven, wat heeft dat betekend in het verleden, wat zijn die fouten geweest. We kunnen de fouten niet ontkennen, maar in welke tijdsgeest, en waarom zijn ze gebeurd? Wat zijn de gevolgen geweest? Ik denk dat we een veel sterker verhaal brengen door dat te duiden, en door te erkennen dat er een probleem is en dat er voor- en nadelen waren. Gewoon al door vragen te stellen kan je al heel veel te weten komen, en daarmee een aanzet geven tot het oplossen van problemen. In Oostende zijn wij momenteel aan het bekijken hoe we alle inwoners kunnen betrekken bij het verhaal van het standbeeld van Leopold II om op een correcte, objectieve manier de betekenis te duiden. Want daar denk ik dat de kracht van het standbeeld ligt: niet wegnemen, maar duiden wat het in het verleden betekend heeft, wat het vandaag betekent en wat het in de toekomst voor de jeugd kan betekenen. Want er is niets zo verkeerd, denk ik, dan je geschiedenis verstoppen."

Ad: "Ik heb zelf ook ervaring met een tekst bij een standbeeld te plaatsen waarin de verschillende visies op die persoon naar voren komen. Heel veel mensen vinden het ook eigenlijk volstrekt normaal dat je dat doet. Ik bedoel, wie zonder zonde is gooi de eerste steen, aan iedere held zit wel een vlekje. Maar je moet het duiden. Wij hebben een QR-code op dat tekstbord toegevoegd, en met die code kom je op een website met meer informatie. Dus voor mensen die nog ietsje dieper willen, kan dat ook. Ik merk dat dat - niet voor de extreme groepen, maar wel voor de grote middengroep - een goed model is."

Kurt: "Dat is belangrijk. Je moet wel zorgen dat wat op die website staat ook de objectieve weergave is van de verschillende meningen. Ik denk dat het belangrijk is dat je die media onder controle hebt, en dan is dat een heel krachtig middel."

AGORA: "Hoe doe je dat dan, die duiding? Is dat een kwestie van een bordje, of het standbeeld aanpassen, of nog iets anders?"

Kurt: "Ik ben daar ook niet uit hoor. Ik denk dat dat moet komen uit gesprekken met betrokken mensen: wat willen jullie dat we ermee doen zodanig dat we er op een respectvolle manier mee omgaan? Als de betrokkenheid van wie daar zijn mening over geeft, gebruikt wordt om een aanpassing, duiding, of sturing te doen, wordt dat juist een sterkte van je verhaal."

We moeten het niet eens zijn, maar we moeten wel praten met elkaar

Ga het gesprek aan!

Om te komen tot een gedragen duiding en eventuele aanpassingen is het belangrijk om verschillende stemmen aan het woord te laten. Het blootleggen van die waarden en ze met elkaar in dialoog brengen, laat toe om de controverses niet uit de weg te gaan, maar ermee om te gaan. Dat de oplossing gevonden moet worden in dialoog, daar zijn beide geïnterviewden het over eens.

Kurt: "In het algemeen stel ik mensen altijd de vraag: waarom praten we niet met elkaar? Als mensen naar buiten treden is het evident, dan praten we met elkaar. Dat is een heel belangrijke factor: we moeten het niet eens zijn, maar we moeten wel praten met elkaar."

Ad: "Wij zetten ons al lang in om het publiek te informeren over de geschiedenis van het standbeeld en alle perspectieven en invalshoeken op de historische persoon Jan Pieterszoon Coen, om op die manier het maatschappelijk debat te kunnen faciliteren. Daar zijn we eigenlijk mee begonnen in 2011, en dat doen we inmiddels al zo'n 10 jaar. In reactie op de meest recente BLM-demonstraties, de rellen rondom het standbeeld, en de oplopende emoties en spanningen, heeft de gemeente gereageerd door te zeggen dat ze hier geen politiek mee gaan bedrijven. We gaan dit niet in de gemeenteraad bediscussieren, we gaan een stadsgesprek organiseren. We gaan alle partijen in de stad die zich betrokken voelen bij dit thema met elkaar in gesprek brengen. Dan is dat standbeeld een van de gespreksthema's. De hoop is natuurlijk dat voor- en tegenstanders van het standbeeld argumenten gaan uitwisselen en naar elkaar luisteren. Ze zullen het waarschijnlijk niet met elkaar eens worden, maar dat je met elkaar daarover in gesprek gaat is al een enorme winst. Wie weet wat daar aan creativiteit, nieuwe initiatieven en ideeën uit naar voren komt. In die zin zie ik wel een vergelijkbare reactie vanuit de gemeente als in Oostende: probeer te verbinden, en blijf niet in je eigen bubbel of loopgraven zitten, om de ander alleen maar te bestoken vanuit jouw eigen gelijk."

Kurt: "Je moet het maatschappelijk debat aan de gang krijgen. Als je naar het standbeeld van Leopold II kijkt en de connotaties van

racisme die daar heel sterk aan gelinkt zijn, zou je verwachten dat de mensen die geconfronteerd worden met dat racisme als eerste opstaan, en met vragen en ideeën komen om er iets anders mee te doen. Het is echter juist omgekeerd; het zijn de blanke 60-plussers die momenteel hun mening uiten over het standbeeld. Dus dat maatschappelijk debat op gang krijgen is zeer moeilijk, waarom? Ik denk dat er heel veel mensen schrik hebben om te zeggen dat ze niet akkoord zijn met wat de grote meerderheid van hun groep denkt. Daar ligt onze taak als politici of beleidsmakers, dat we dat moeten kunnen overstijgen, en het positieve en negatieve van beide kanten samenvakken."

AGORA: "Wat is de rol van de grote stille meerderheid in die dialoog, welke plek heeft die in de afwegingen?"

Kurt: "Ik heb de indruk dat de grote stille meerderheid niet bezig is met die problematiek rond historische standbeelden. Ik ga niet zeggen dat de minderheid die daarvoor opkomt geen gelijk heeft, maar de overgrote meerderheid van de mensen ligt daar niet van wakker denk ik."

AGORA: "Is het nodig om een gesprek met zoveel mogelijk mensen te hebben of is het juist belangrijk om een gesprek met die uitersten te hebben?"

Kurt: "Ik vind die uitersten betrekken wel belangrijk. Waarom? Die zijn wel een oorzaak van een explosie of escalatie van het probleem. Dus ik denk dat je de angel eruit moet halen. Dan is dat inderdaad een kwestie van met die uitersten – positief of negatief – in gesprek te gaan."

Ad: "Maar het is wel zo dat die grote middengroep uiteindelijk bepaalt welke kant het opgaat. Dus de extremen laten flink van zich horen, maar ondertussen is die middengroep aan het bepalen "wat vind ik daar eigenlijk van?". Als die begint te schuiven dan begint ook een eventuele beslissing rondom die standbeelden duidelijker te worden. Je zag het bij wijze van spreken bij de zwarte pietendiscussie in Nederland. Toen die in 2011 begon, toen vond 92% van de Nederlanders dat de zwarte piet-figuur moest blijven zoals die was, maar inmiddels zit dat rond de helft. Dus je ziet toch dat mensen erover gaan nadenken."

Ad: "Ik denk dat het vooral belangrijk is om mensen te blijven betrekken - tenzij men echt de wet overtreedt. Maar als je gewoon je mening uit - en dan kan je het over de manier waarop niet helemaal eens zijn - moet je mensen aangehaakt blijven houden."

Kurt: "Daarom moet je iedereen aan boord willen houden, want anonieme actiegroepen menen dat ze groot gelijk hebben omdat zij een mening hebben. Ik vind het prachtig dat ze een mening hebben, maar een mening doen we zoals wij nu doen: ik kan het volledig oneens zijn met wat Ad, Rens of Karim nu zegt, maar we praten met elkaar. We zien elkaar, we weten met wie we praten, maar als je tegen een muur moet praten of iemand die je niet kent, dan is er geen gesprek. Dan kan je ook nooit tot een oplossing komen. Dus de aanpak die wij voorstellen - maar waarvan nog bewezen moet worden of die werkt - is met elkaar praten; dat is ons idee en ik ben ervan overtuigd dat dat de oplossing is."

Rens Jonker (rens_j@msn.com) is opgeleid als stedenkundige en werkt bij adviesbureau Loendersloot Groep. **Karim van Knippenberg** (karim.vanknippenberg@ugent.be) doet aan de Universiteit Gent promotieonderzoek naar de betekenis van erfgoed in de hedendaagse samenleving.

CASUS - Danielle Kuijten en Hester Dibbits

EMOTIENETWERKEN: TOOL VOOR GESPREK

Wie of wat bepaalt uiteindelijk wat er gebeurt met die oude parkeergarage, met die leegstaande fabriek of met die inmiddels overwoekerde begraafplaats? Hoeveel ruimte krijgen bewoners uit de omgeving om hun stem te laten horen? In dit artikel bespreken we hoe de methode van 'emotienetwerken' handvatten kan bieden in het meerstemmig maken van erfgoed.

Als we denken over de toekomst, hoe moeten we dan in het heden omgaan met het verleden? Deze vraag stellen wij ons telkens weer, en telkens op een andere manier, zowel tijdens ons werk, als daarbuiten. Wij zijn niet de enigen: het is een van de grote, fundamentele vragen die horen bij de professionele omgang met sociaalruimtelijke kwesties, en de antwoorden op de vraag vormen dikwijls een bron van onenigheid en hoogoplopende conflicten.

Onder planologen, architecten, stedenbouwkundigen, projectontwikkelaars, beleidsmakers en al die anderen die zich professioneel met sociaalruimtelijke vraagstukken bezighouden, is het al lang niet meer ongewoon bewoners te betrekken in veranderingsprocessen. Hiervoor wordt steeds vaker gebruik gemaakt van het aanbod van verschillende dialoogmethoden en inspraakprocedures. Tegelijk groeit ook de vraag naar nieuwe werkwijzen. In deze bijdrage bespreken wij zo'n nieuwe methode, namelijk die van het zogeheten emotienetwerken. Deze methode werd ontwikkeld in en met de praktijk, vanuit een gevoeld ongemak met de manier waarop in verschillende sectoren van het brede erfgoedveld werd omgegaan met het idee van meerstemmigheid en diversiteit.

Om de context te begrijpen waarin de methode ontstond, moeten we terug naar de hoogtijdagen van de discussie over de ontschotting en - vervolgens - de democratisering van de erfgoedsector aan het begin van de 21ste eeuw. Academics, beleidsmakers en professionals uit de wereld van musea, archieven, archeologie, monumentenzorg en (zoals dat destijds heette) de 'volkscultuur' zochten de samenwerking met elkaar op. Mede als gevolg van de snelle opkomst van het internet werd tegelijkertijd de positie van de expert in besluitvormingsprocessen bevestigd. Zo raakten ook wij bij Imagine IC in Amsterdam-Zuidoost en de Reinwardt Academie betrokken bij dit vraagstuk.

Bij Imagine IC en de Reinwardt Academie zien we 'erfgoed' als het resultaat van waardering, onderhandeling en bevraging in een veranderende context. In het heden worden - onder verwijzing naar het verleden en met het oog op de toekomst - plekken, gebouwen, voorwerpen en praktijken als 'erfgoed' aangemerkt en zo van extra betekenis voorzien. Er staan daarbij allerlei belangen en waarden op het spel, maar de posities van de individuen die zich met die belangen en waarden verbonden voelen, kunnen verschuiven in die interactie. Het is belangrijk om dit mee te nemen in veranderingsprocessen.

Emotienetwerken

De door ons ontwikkelde methode van emotienetwerken is een actieve werkwijze voor de omgang met erfgoed, waarbij uiteenlopende (en soms botsende) gevoelens worden verkend die mensen hebben bij items die als erfgoed bestempeld zijn. Het samen in kaart brengen van deze emoties helpt erfgoed betekenis te geven en de relatie tussen mensen en erfgoed te bevorderen. Met emotienetwerken wordt het tegengaan van de verkoking rond erfgoed beoogd, zodat erfgoedbestemming niet louter plaatsvindt in steeds meer 'onder-onzen', en het niet het collectieve goed wordt van steeds losser van elkaar staande collectieven. Integendeel: dat erfgoeditems nieuwe verbindingen inspireren, vergroten en versterken en zo mensen inzicht in elkaars posities verschaffen. Het kan betekenen dat mensen hun positie veranderen, en (onvermijdelijk) stil staan bij de vraag: (hoe) verhoud ik me tot deze gevoelens?

Emotienetwerken is dan ook een werkwoord: het is een activiteit waarbij deelnemers via een actieve gespreksvorm worden betrokken bij erfgoed en het proces van erfgoed maken. In gemodereerde groepsgesprekken worden deelnemers uitgenodigd om na te denken over hun eigen gevoelens met betrekking tot een (mogelijk) erfgoedstuk, zoals een traditie, een monument of een museumobject. Wat is het en wat vind ik van dit item? Wat en hoe voelen anderen zich? En wat kan of moet ik doen met de gevoelens van iemand anders? Door de complexe verbindingen van mensen met erfgoed en met elkaars gevoelens in kaart te brengen, worden uiteenlopende gevoelens, inzichten en interesses geïdentificeerd en gevisualiseerd.

Emotienetwerksessies kunnen overall plaatsvinden: in een klaslokaal, in een museum of op een erfgoedlocatie. Ze zijn ontwikkeld voor museum- en erfgoededucatie en worden nog steeds voornamelijk gebruikt op dit gebied. Maar emotienetwerken heeft ook een groeiend publiek in andere omgevingen, bijvoorbeeld bij gemeentelijke instellingen, particuliere bedrijven en zorginstellingen.

Elke emotienetwerksessie bestaat uit een goed opgeleide moderator, een groep deelnemers en een aangewezen erfgoed-item, gekozen door de moderator of door de deelnemers zelf. Tijdens deze sessies leren zowel de deelnemers als onderzoekers van het gezamenlijke proces van reflectie: zij onderzoeken samen of en hoe eventueel ingebrachte kennis en emoties de onderlinge posities heeft beïnvloed.

Een sessie kan bestaan uit de volgende stappen: Allereerst introduceert de moderator in algemene termen het erfgoed item en vraagt de deelnemers om hun gevoelens eromheen in stilte op een groot vel papier in kaart te brengen. Zo worden de deelnemers worden uitgenodigd om hun positie en gevoelens uit te leggen. Vervolgens worden de deelnemers uitgenodigd om hun oorspronkelijke positie

*Deelnemers bij parkeergarage Kempering in Amsterdam Zuidoost.
Copyright Imagine IC*

te heroverwegen en indien zij van positie gewijzigd zijn, die nieuwe positie op de *mindmap* te tekenen als een lijn van positie 1 naar positie 2 via de persoon of personen die invloed hebben gehad op hun positiewijziging. Ook deze stap wordt gevolgd door een korte reflectie op de positiewijziging. In een volgende stap krijgen de deelnemers de kans om achtergrondinformatie over het erfgoed item te lezen en/of met belanghebbende spreken die belangrijk zijn in relatie tot het erfgoed item. Ook hierna worden deelnemers uitgenodigd om hun positie te wegen nu ze nieuwe informatie hebben en kunnen ze eventuele wijzigingen weer in kaart brengen. Er wordt ook hierna weer kort gereflecteerd op de eventuele impact op het netwerk. Aan het einde van de sessie vatten de moderator en de deelnemers de gebeurtenissen samen door de *mindmap* en hun inzichten te bespreken.

Het samen in kaart brengen van emoties helpt erfgoed betekenis te geven

Positieve reacties

In het afgelopen decennium hebben we in tal van settings met deze simpele methode gewerkt, en we zijn steeds weer verrast door de positieve reacties. Zo werd in het afgelopen jaar de methode ingezet voor gesprekken met bewoners, erfgoedcollega's en stadsdeelbestuurders over de erfgoedwaarde van parkeergarage Kempering in Amsterdam-Zuidoost en 'emotienetwerken' wij in Tilburg met een divers gezelschap rond het beeld van Peerke Donders. De kracht zit mogelijk in de eenvoud van de oefening en in de onderzoekende benadering: deelnemers vinden elkaar in het onderzoeken van de dynamiek, en krijgen een meta-perspectief door het visualiseren van posities. De methode kan worden ingezet in besluitvormingsprocessen, maar is daar in eerste instantie niet voor ontwikkeld. Een emotienetwerksessie is vooral bedoeld om mensen sensitief te maken voor de complexe dynamiek van erfgoedvorming, door er van enige afstand naar te kijken, door in- en uit te zoomen. De emoties kunnen daarbij soms hoog oplopen, maar onze ervaring leert dat deelnemers door de setting waarin zij zich bevinden elkaar vaker steunen en elkaar aanmoedigen deze soms botsende emoties te delen en bespreken dan dat dit leidt tot escalaties in het gesprek.

Literatuurselectie

- Dibbits, H. (2020) Emotienetwerken: Erfgoed en Burgerschapseducatie in de 21ste eeuw, in: Cultuur + Educatie vol. 19, nr. 55, pp. 8-27. Themanummer Erfgoededucatie en de omgang met emoties.
- Dibbits, H. (2017) Uit de bubbel. Erfgoedprofessionals in tijden van polarisatie, in: Boekman. Tijdschrift voor Kunst, Cultuur en Beleid, nr. 7, pp. 12-17.
- Rana, J., M. Willemsen en H. Dibbits (2017) Moved by the tears of others. Emotion networking in the heritage sphere, in: International Journal for Heritage Studies vol. 23, nr. 10, pp. 977-988.
- Reinwardt Academie, 'Lectoraat cultureel erfgoed'. Online raadpleegbaar via <https://www.reinwardt.ahk.nl/lectoraat-cultureel-erfgoed/emotienetwerken/> (laatst bekeken op 27/04/2021)

Danielle Kuijten (Danielle@imagineic.nl) is waarnemend directeur & co-curator bij Imagine IC. **Hester Dibbits** (hester.dibbits@ahk.nl) is lector aan de Reinwardt Academie van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en bijzonder hoogleraar Historische Cultuur en Educatie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam vanwege het LKCA.

CASUS - Hans Renes

ERFGOED MOET SCHUREN

Erfgoed is niet boerenkool eten en leuke pandjes in de binnenstad, in ieder geval is dat niet wat mij mijn hele loopbaan zo is blijven boeien. Erfgoed is altijd omstreden; het schuurt en moet blijven schuren. Het moet een basis vormen voor discussie over wie we zijn en wie we willen zijn.

Erfgoed noemen we de zaken uit het verleden die we in onze huidige tijd van belang vinden. Het verbindt het verleden met het heden en de toekomst, maar hoort toch vooral thuis in het heden. Bij velen heeft erfgoed een nogal zacht imago. In het regeerakkoord van het beruchte gedoogkabinet (2010), waarin VVD en CDA - met gedoogsteun en inspiratie van de PVV - de Nederlandse natuur en cultuur met mokers bewerkten, stond ook dat erfgoed zou worden ontzien. Hier werd erfgoed gezien als iets dat verenigt, uitgaande van een algemeen aanvaarde visie op het verleden. Het is een hang naar oeroude tradities, naar grootmoeders tijd waarin iedereen de burens nog kende en op Koninginnedag voor de burgemeester ging zingen. Het is een vorm van nostalgie: het terug verlangen naar een fictief en geïdealiseerd verleden. Blijkbaar was erfgoed ongeveer het enige deel van de cultuur dat niet werd beschouwd als een gevaar voor de geestelijke volksgezondheid. Dat erfgoed altijd omstreden is, wil ik uitwerken in drie thema's: de behoefte aan onschuldig erfgoed, oorlog en erfgoed, en straatnamen en standbeelden.

De behoefte aan 'onschuldig' erfgoed

De behoefte aan 'onschuldig', algemeen geaccepteerd, erfgoed is nogal naïef. De suggestie van niet-politieke keuzes bevestigt de status quo en is daarmee bij uitstek politiek. We zien dat bij

Werelderfgoed, dat meestal wordt gepresenteerd als onpolitiek, als erfgoed van 'de mensheid'. Alleen al het feit dat de objecten voor de lijst door nationale overheden worden geselecteerd en voorgedragen, geeft er echter een politieke dimensie aan. Het maakt dat de lijst vol zit met uitgevonden tradities die het grootse en unieke van een land benadrukken, zoals de strijd tegen het water als rode draad door de Nederlandse selectie. Daarentegen zijn minderheden en omstreden objecten ondervertegenwoordigd.

Er is overigens wel ruimte op de Werelderfgoedlijst voor de donkere kanten van erfgoed, maar dan wel donkere kanten waar anderen schuld aan hebben. Auschwitz is door Polen op de lijst gezet, maar daarbij wordt voortdurend duidelijk gemaakt dat het geen Pools concentratiekamp was en wordt het ook in Polen aanwezige antisemitisme niet genoemd. Evenzo is Hiroshima voor de lijst aangemeld door de slachtoffers, niet door de daders. Ook de slavenhandel is vertegenwoordigd op de lijst, maar op initiatief van een Afrikaans land: het Senegalese eiland Gorée, door verschillende Europese landen gebruikt als hub in de slavenhandel en genoemd naar het Nederlandse eiland Goeree, was zelfs een van de eerste objecten die op de lijst werden geplaatst. In Europa wordt de slavernij minder herdacht. Bovendien heeft UNESCO steeds aangedrongen op een beperkt aantal voorbeelden van 'donker erfgoed': de lijst moet wel een positieve uitstraling houden.

In nationale monumentenlijsten zien we eenzelfde scheefgroei. Een van de Nederlandse koloniën die gebaseerd waren op slavernij was Berbice, nu deel van Guyana. Een deel van de tot slaaf gemaakte sprak een taal die Berbice-Nederlands werd genoemd, al was Berbice-Zeeuws misschien een betere benaming geweest. De laatste spreker van deze taal overleed in 2010. In Berbice vond in 1763 een van de eerste grote slavenopstanden plaats, in Nederland een onbekend verhaal tot Marjoleine Kars er recent een boek over publiceerde en er een tentoonstelling over was in het Nationaal Archief. De naam leeft voornamelijk voort in de uitdrukking 'naar de barrebiesjes gaan' en in de naam van een buitenplaats in Voorschoten. Die buitenplaats vormt een goede illustratie van mijn punt. In het standaardwerk over buitenplaatsen in Zuid-Holland krijgt de buitenplaats zes bladzijden. Voor de herkomst van de naam wordt verwezen naar de heer Goldberg, rond 1820 huurder van de buitenplaats, die 'in Berbice [...] gewoond' had. Een waarschijnlijker verhaal is dat de naam teruggaat op Hendrik Staal, jurist in Berbice. Zijn vrouw Catharina Kip erfde de katoenplantage Caap Batavia. Na hun verhuizing naar Holland (1822) betrokken ze de buitenplaats Allemansgeest en herdoopten die in Berbice. Hier ligt dan een direct verband met slavernij, maar dat wordt nergens genoemd. Dit soort 'opgeschoonde' geschiedenis heeft ook nadelen. Vraag maar eens aan een bezoekende multiculturele schoolklas wie zich verwant voelt aan de slavenhouders en voor wie juist het perspectief van wie tot slaaf gemaakt werd interesse zou kunnen wekken.

Ook veel andere beschermde objecten worden in de beschrijvingen van hun lading ontdaan. Nederland maakt al lange tijd veel werk van de bescherming van oude verdedigingswerken. De Stelling van Amsterdam staat op de Werelderfgoedlijst, de Nieuwe Hollandse Waterlinie (het grootste rijksmonument van Nederland) is genomineerd voor die lijst en ook grote delen van een paar linies die wél ooit gefunctioneerd hebben, de Oude Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie, zijn intussen rijksbeschermd. De beschrijvingen leggen meestal de nadruk op waterbeheer en afschrikking, hoewel veel forten ook als gevangnissen zijn gebruikt en de levensomstandigheden er abominabel waren. Wat opvalt, is dat al die objecten zelden in verband worden gebracht met oorlog. Al met al wordt veel energie gestoken in het behoud van structuren die in het verleden zijn aangelegd om buitenlandse invloeden te weren. We zouden ons misschien iets vaker af moeten vragen wat dat over onze huidige samenleving zegt.

De behoefte aan 'onschuldig', algemeen geaccepteerd, erfgoed is nogal naïef

Oorlog en erfgoed

Oorlogen leiden vrijwel altijd tot een groot verlies aan cultureel erfgoed. Minder bekend is dat die verliezen vaak geen 'bijkomende schade' zijn maar bewust worden nagestreefd om de bevolking te demoraliseren of haar identiteit te ontnemen. De voorbeelden zijn legio. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bombardeerden de Britten de belangrijke middeleeuwse Hanzesteden Lübeck en Rostock, waarna een Duitse generaal schijnt te hebben gezegd dat ieder Brits gebouw met drie sterren in de beroemde Baedeker reisgids zou worden gebombardeerd. De 'Baedeker-raids' legden grote delen van Bath, Canterbury, Exeter, Norwich en York in puin. De geallieerden bombardeerden vervolgens de meeste Duitse steden,

waarbij de historische binnensteden structureel zwaarder werden getroffen dan de industriegebieden eromheen.

In de jaren negentig is enorm veel cultureel erfgoed bewust vernietigd tijdens de oorlogen in voormalig Joegoslavië. Vooral de vernietiging van moskeeën en van katholieke en orthodoxe kerken maakte deel uit van de politiek van etnische zuivering waaraan elk van de belangrijke bevolkingsgroepen zich schuldig maakte. Bevolkingsgroepen werden tot vijanden verklaard en vervolgens verdreven. Etnische zuivering van de bevolking ging samen met plunderingen en met claims op land. Met de verdreven bevolking moesten ook de herinneringen aan die bevolkingsgroepen worden uitgewist, deels om toekomstige aanspraken op terugkeer te verzwakken, deels misschien ook uit schaamte. Dat verklaart dat niet alleen godshuizen en culturele voorzieningen (de nationale bibliotheek van Sarajevo) maar zelfs begraafplaatsen werden verwoest. Bij recente oorlogen zien we steeds weer dezelfde mechanismen. Zo blijkt uit de publicaties van Haghnarzian en Wickman dat in Armenië en Azerbeidzjan cultureel erfgoed op grootschalige wijze vernietigd is, niet alleen in de verschillende oorlogen tussen de landen, maar ook in perioden zonder oorlogshandelingen. Andere recente voorbeelden zijn de vernietiging van de Boeddhabeelden in Bamiyan (Afghanistan) door de Taliban, de vernielingen in Palmyra (Syrië) door Islamitische Staat en in Mali door andere extremistische moslimgroepen. Het gaat in deze gevallen steeds om lokale cultuur die kapot moet worden gemaakt en tegelijk zijn het opgestoken middelvingers naar de internationale gemeenschap en vooral tegen het 'Westen' met zijn hoge waardering voor erfgoed.

Waar de ene partij misdaden pleegt, krijgt de tegenstander een open doel voor de eigen propaganda. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben de aanvallende Duitse legers de universiteitsbibliotheek in Leuven, veruit de belangrijkste collectie boeken en handschriften van de Lage Landen, verwoest. Het droeg bij aan de wereldwijde sympathie voor het arme België waarvan de neutraliteit zo bruut geschonden was. Evenzo werd de beschieting van de kathedraal van Amiens, de meest 'nationale' van alle Franse kathedralen, door de Franse propaganda optimaal benut.

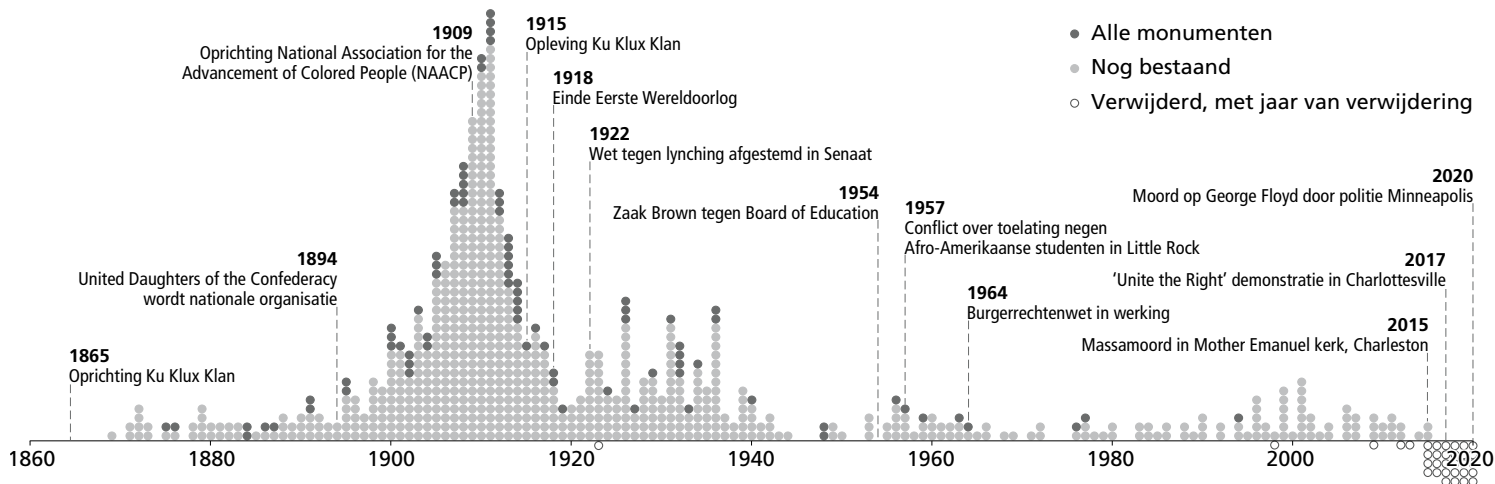
Straatnamen en standbeelden

Een derde voorbeeld biedt de aanwezigheid van belaste straatnamen en standbeelden, die ook in Nederland de laatste jaren tot veel discussie heeft geleid. Het is een internationaal fenomeen. In Bristol werd Edward Colston (1636–1721) in 1895 met een standbeeld geëerd om zijn filantropische activiteiten, maar bij nader onderzoek bleek hij zijn geld onder meer met slavenhandel te hebben verdiend. Nadat discussies over een nieuwe tekst op niets uitliepen werd het beeld beklad en in juni 2020 in de rivier geworpen. Het beeld is weer uit het water gevist en staat nu in een museumdepot.

Interessanter dan de personen die met een standbeeld werden geëerd, zijn de bouwers van de standbeelden en de omstandigheden waarin ze tot die actie kwamen. We zien dat onder meer aan de standbeelden van zuidelijke leiders uit de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865). Bijgaande grafiek laat die monumenten zien, waarbij de plaatsing van beelden vaak te koppelen valt aan perioden van oplevende raciale conflicten en groeiend blank-nationalisme. Pas de laatste jaren is, onder invloed van de Black Lives Matter beweging, een groeiend aantal omstreden standbeelden van de straat gehaald. Ook stopten verschillende staten met het gebruik van zuidelijke vlaggen, die steeds zichtbaarder waren geworden in het straatbeeld, op auto's en voor overheidsgebouwen, en die recent bij de bestorming van het Capitool werden gebruikt door aanhangers van Donald Trump, die kort tevoren de presidentsverkiezingen had verloren.

In Nederland is de geschiedenis van standbeelden nog niet zo systematisch onderzocht, maar ook hier lijken de 'helden uit de vaderlandse geschiedenis' vooral te zijn geëerd in perioden waarin

Figuur 2: Standbeelden voor 'Zuidelijken' uit de Amerikaanse Burgeroorlog in de Verenigde Staten.
Bron: Ton Markus, naar Ryan Best (<https://projects.fivethirtyeight.com/confederate-statues/>).

Nederland zoekende was naar zichzelf. Met name de negentiende eeuw werd gekenmerkt door een proces van staatsvorming, eerst na de Napoleontische periode en vervolgens opnieuw na de Belgische afscheiding. Nederland was een klein land met een grote diversiteit, waarin de meest voor de hand liggende bases voor een eigen identiteit, taal en godsdienst, problematisch waren: de taal hield niet op bij de grenzen, en in godsdienstig opzicht koesterde Nederland een protestantse identiteit die vooral in de zuidelijke provincies niet aansloeg. Zo had Limburg in 1830 massaal de kant gekozen van de Belgische opstand. De nieuwe Nederlandse staat definieerde zich met een vlag en met een glorieuze (koloniale) geschiedenis waarin vooral de lage noordwestelijke helft van het land zich herkende. Zo werden kort na elkaar, in 1845 en 1848, twee standbeelden van Willem van Oranje in Den Haag geplaatst. Aan het eind van de negentiende eeuw werden opvallend veel van dit soort politieke standbeelden geplaatst, zoals in 1883 dat van Jan van Nassau, de organisator van de Unie van Utrecht (1579), op het Domplein in Utrecht.

Voor het zelfbewustzijn van Nederland was de status van koloniale macht belangrijk. Opnieuw in de late negentiende eeuw werden veel beelden geplaatst en straten vernoemd die verwezen naar de koloniale expansie. In die context past ook het standbeeld van J.P. Coen dat in 1893 werd geplaatst in zijn geboortestad Hoorn.

Slotwoord

Erfgoed gaat over onze omgang met sporen uit het verleden. In deze bijdrage staan de sporen in het landschap centraal. Het landschap heeft een ingebouwde traagheid, waardoor het vol zit met objecten uit het verleden. Erfgoed en landschap bieden daarmee aanknopingspunten voor discussies over wie we zijn en vooral over wie we willen zijn. We zijn als individuen en groepen voor een deel gevormd door wat we hebben meegemaakt, maar tegelijk zijn we continu bezig om het verleden te herschrijven en aan te passen. Onze herinneringen zijn gevormd door bewuste en onbewuste processen van herinneren en vergeten, waarbij vooral bewust vergeten voer voor psychologen oplevert.

De traagheid van het landschap maakt dat het werkt als een geheugensteun. Naar mijn mening is dat een belangrijke eigenschap. Als iedere generatie en politieke stroming het landschap ontdoet van alles wat weezin of discussie oproept, blijft er weinig over om te discussiëren. De Hongaarse auteur György Konrád heeft eens verzucht dat hij verlangde naar een land waar de straatnamen niet voortdurend veranderen.

Een van de grootste problemen van deze tijd is dat steeds meer groepen zich opsluiten in hun eigen (internet)bubbels. We zouden dat de nieuwe verzuiling kunnen noemen, met het verschil dat de verschillende zuilen in het verleden wel samen het land regeerden. Tegenwoordig lijkt het of we steeds minder contact met andersdenkenden hoeven te hebben.

Dat is ook mijn probleem bij het schoonmaken van onze omgeving door zaken die ons niet bevallen te verwijderen. De laatste jaren geldt dat vooral voor standbeelden en straatnamen. Uiteraard hoeft je niet ieder standbeeld te laten staan en niemand zal serieus beweren dat massamoordenaars als Hitler en Stalin een plek mogen hebben in onze leefomgeving. De laatste tijd gaan de discussies vooral over standbeelden en straatnamen die herinneren aan slavernij en ik kan mij voorstellen dat die voor veel mensen een voortdurende confrontatie met achterstelling bieden.

Dat illustreert tegelijk dat erfgoed deel uitmaakt van het heden. We zagen al bij de plaatsing van standbeelden dat die de maatschappij in de tijd van plaatsing karakteriseren, niet die op het moment waar de beelden naar lijken te verwijzen. Ook bij sporen van de slavernij zou het werkelijke probleem wel eens kunnen zijn dat de nazaten van wie tot slaaf gemaakt werd zich nog altijd achtergesteld voelen in een samenleving waarin dat bovendien wordt ontkend.

Hierbij wil ik toch wel de vraag stellen of we echt willen dat die standbeelden allemaal verdwijnen. Er zijn tussenvormen, zoals verhuizen naar een museum, voorzien van een nieuwe tekst of andere aanpassingen. In Hoorn is voor het standbeeld van J.P. Coen gekozen voor een lange tekst die probeert iedereen recht te doen. Mijn persoonlijke favoriet is de toepassing van humor, zoals het Leninbeeld in Odessa dat nu is aangekleed als Darth Vader en tegelijk dient als wifi-antenne. Humor maakt onschadelijk, zoals de boeman in een van de Harry Potterboeken die wordt ontwapend door hem te veranderen in een karikatuur. Het punt is: als je alles weghaalt blijft er weinig dialoog over. Het kan fijn zijn in je eigen bubbel, maar alle bubbels samen maken nog geen samenleving.

Literatuurselectie

- Haghnazarian, A. & D. Wickmann (2003, 2008). Azerbaijan. Destruction of the Armenian cemetery at Djulfa. In: Bumarbu, D., S. Burke, J. Harrington, M. Petzet & J. Ziesemer (eds.). *Heritage at risk. ICOMOS World Report 2002/2003 on monuments and sites in danger*. Saur, München, pp. 44-47;
- Petzet, M. & J. Ziesemer (eds.). *Heritage at risk. ICOMOS World Report 2006/2007 on monuments and sites in danger*. Reinhold Verlag, pp. 37-38.
- Kars, M. (2021). *Bloed in de rivier. Het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie*. Atlas Contact.
- Reu, S. de, T. de Bruyn & W. Mutithi (2020). *Omgaan met koloniale verwijzingen in de publieke ruimte*. Handreiking voor lokale besturen. Agentschap Integratie en Inburgering, Brussel.

Hans Renes (j.renes@uu.nl) is historisch geograaf en emeritus hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit.

CASUS - Jorn Koelemajj en Maite Dewinter

SEGREGATIE IN GENT EN ANTWERPEN

Sociaaleconomische ongelijkheden nemen de laatste jaren in veel Europese landen toe, en hetzelfde geldt in zekere mate voor immigratiecijfers. Heeft dit geleid tot een toename van segregatie in Vlaamse steden? Op basis van onderzoek in Gent en Antwerpen blijkt dit voor zowel sociaaleconomische als etnische segregatie mee te vallen.

Het is een veelgehoorde redenering: als gevolg van mondialisering en vier decennia aan neoliberale invloeden in het overheidsbeleid nemen ongelijkheden tussen bevolkingsgroepen steeds verder toe. Nederland en Vlaanderen vormen daarbij geen uitzondering. Maatschappelijke ongelijkheid, zo luidt de verwachting, leidt bovendien ook tot steeds groter wordende sociaal-ruimtelijke verschillen. Deze verschillen zijn normaal gesproken het scherpst zichtbaar binnen steden. Internationaal vergelijkend onderzoek toont inderdaad aan dat de sociaaleconomische segregatie in de meeste Europese hoofdsteden deze eeuw aan het stijgen is, onder andere als gevolg van een veranderende arbeidsmarkt en een veranderend woonbeleid, waarbij de verzorgingsstaat zich steeds verder terugtrekt.

Met het begrip segregatie wordt bedoeld dat bepaalde groepen uit de samenleving significant oververtegenwoordigd zijn in bepaalde straten, buurten of wijken, in vergelijking met het gemiddelde van een stad. Segregatie kan bekeken worden op basis van etniciteit, maar ook op basis van demografische of sociaaleconomische indicatoren zoals bijvoorbeeld inkomen of werkloosheid. Hoewel er een aantal positieve aspecten van segregatie te bedenken zijn, zoals bijvoorbeeld de meerwaarde van 'aankomstbuurten' voor migranten (zie Schillebeeckx, AGORA 2017-4), wordt er zowel in de wetenschappelijke literatuur als door

beleidsmakers vooral gewaarschuwd voor de risico's ervan. Hierbij wordt gedacht aan negatieve buurteffecten die kunnen ontstaan als gevolg van concentraties van armoede, hetgeen uiteindelijk sociale mobiliteit onderdrukt en/of integratie tegenwerkt, en zodoende klassenmaatschappijen creëert. Om die reden is het van belang om deze sociaal-ruimtelijke ongelijkheden goed te blijven monitoren.

De afgelopen jaren hebben de derdejaarsstudenten van de Universiteit Gent in het kader van het vak 'Bevolkings- en Stadsgeografie' onderzoek gedaan naar de mate en ontwikkeling van etnische en sociaaleconomische segregatie in de twee grootste Vlaamse steden: Antwerpen en Gent. Hierbij werd hen gevraagd om, aan de hand van een zelf gekozen indicator/bevolkingsgroep, op wijkniveau de segregatie-index (ook wel de *dissimilarity-index* genoemd) van Duncan & Duncan uit 1955 toe te passen, een methode uit de tijd van de Chicago School die nog altijd veel gebruikt wordt in segregatieonderzoek. Deze index geeft een score in procenten, waarbij de waarde 0 een gelijke verdeling van een specifieke bevolkingsgroep over de stad weergeeft, en de waarde 100 een volledige segregatie van die bevolkingsgroep. Een score van 32 geeft bijvoorbeeld aan dat 32% van de personen van een bepaalde bevolkingsgroep zou moeten verhuizen om een evenredige spreiding van die groep binnen het

gekozen referentiegebied te bewerkstelligen. In internationaal perspectief wordt een segregatie-index van minder dan 20 als laag beschouwd, terwijl waarden van hoger dan 40 duiden op een hoge mate van segregatie, al hangt dit cijfer in de praktijk tevens sterk af van het schaalniveau dat centraal gesteld wordt (werken met kleinere afbakeningen leidt normaal gesproken tot hogere segregatie-indices).

Segregatie in Gent

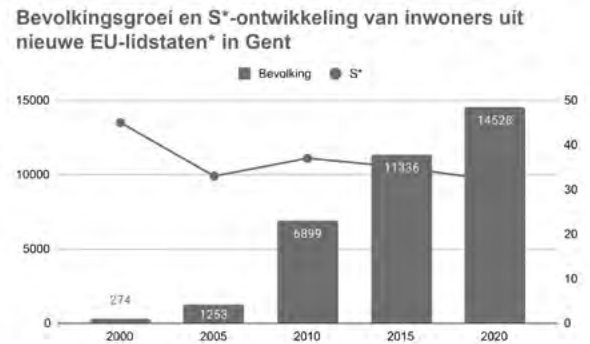
Om de mate en ontwikkeling van segregatie binnen een specifieke stedelijke context goed te kunnen begrijpen, is het altijd belangrijk om jezelf een beeld te verschaffen van de padafhankelijke context. Gent is met haar 260 000 inwoners de provinciehoofdstad van Oost-Vlaanderen. Naast haar omvangrijke middeleeuwse stadscentrum staat de stad onder meer bekend om haar verleden als industriële textielstad in de 18e en 19e eeuw. Deze periode heeft een nadrukkelijke impact gehad op de hedendaagse stedelijke structuur. De 19e-eeuwse gordel rond de stad, en dan vooral de noordelijk gelegen wijken, bestaat nog altijd grotendeels uit dichtbebouwde arbeidersbuurten met een relatief zwakkere sociaaleconomische status. Dit zijn niet toevallig ook de buurten met een oververtegenwoordiging aan inwoners met een niet-westerse of Oost-Europese migratieachtergrond. Voorbeelden van dergelijke wijken zijn de Bloemekenswijk, Dampoort, Muide – Meulestede – Afrikalaan, Rabot-Blaisantvest en Sluizeken – Tolhuis – Ham.

De laatste jaren is er echter sprake van zichtbare verandering in de Gentse 19e- eeuwse gordel. Hoewel het in vergelijking met Nederlandse steden als Amsterdam en Utrecht misschien minder in het oog springt, vindt er ook in deze traditionele arbeidersbuurten geleidelijk aan steeds meer gentrificatie en stedelijke vernieuwing plaats, zowel organisch als overheidsgestuurd. Het hedendaagse Gent wordt dan ook vooral geassocieerd met studenten, toerisme en culturele evenementen, waar plaats is voor zowel traditionele als creatieve industrieën.

Om de sociaaleconomische segregatie in Gent te onderzoeken kozen de meeste studenten ervoor om te kijken naar de ruimtelijke spreiding van inwoners die recht hebben op een leefloon of een equivalent daarvan. Dit is vergelijkbaar met de Nederlandse bijstandsuitkering. In 2004, het vroegste jaar waarvan de data bekend zijn via de Gentse buurtmonitor, bedroeg hun segregatie-index (vanaf nu S* genoemd) 33%. In 2018 daalde dit percentage naar 27%. De statistische veranderingen op wijkniveau bevestigen dit patroon: terwijl de bovengenoemde wijken uit de noordelijke 19e-eeuwse gordel slechts een lichte toename of zelfs een sterke afname in aantallen in leefloongerechtigden laten zien, vindt de grootste relatieve toename plaats in suburbane buurten als Zwijnaarde en Sint-Denijs-Westrem, alsmede de buurten ten noorden en zuiden van station Gent-Sint-Pieters. Ook andere vergelijkbare indicatoren die onderzocht werden, wijzen over het algemeen op een daling van de sociaaleconomische segregatie in Gent sinds het begin van deze eeuw. Zo daalde de S* van 'laaggeschoolde, niet-werkende werkzoekenden (NWWZ)' van 27% (2000) naar 25% (2017), en de S* van 'NWWZ die >5 jaar werkloos zijn' van 25% (2000) naar 22% (2017).

Ook wat betreft de etnische segregatie in Gent is een dalende trend waarneembaar. Voor mensen met een Turkse herkomst, sinds enige decennia de grootste etnische minderheidsgroep in de stad, is S* spectaculair gedaald van 61% in het jaar 2000 tot 37% anno 2020. Eerder onderzoek heeft gesuggereerd dat dit waarschijnlijk te verklaren is doordat er een suburbanisatie heeft plaatsgevonden van een deel van de Turkse middenklasse, bijvoorbeeld vanuit traditionele 'enclavebuurten' als Blaisantvest en de Tolhuislaan richting meer welvarende wijken aan de rand van Gent, zoals Wondelgem en Oostakker. Een alternatieve verklaring is dat kwetsbare Turkse Gentenaars juist verdrongen worden uit centraal gelegen wijken als gevolg van gentrificatie en

Figuur 1: Landen die in 2004 of later tot de Europese Unie zijn toegetreden. Op deze figuur is duidelijk te zien dat terwijl de aantallen Oost-Europeanen in Gent de laatste twintig jaar zijn toegenomen, hun segregatie-index fluctueert. Bron: Buurtmonitor Stad Gent.

stijgende woningprijzen. Een andere bekende minderheidsgroep, de Maghrebijnen, leven momenteel tevens een stuk minder gesegregeerd ten opzichte van twintig jaar geleden. Hun S* daalde in dezelfde periode van 42% naar 29%. Dit percentage verschilt inmiddels nauwelijks nog van dat van de mensen met een Belgische herkomst, wier S* in dezelfde periode tevens afnam, namelijk van 36% tot 28%.

Wanneer er specifiek gekeken wordt naar nieuwere migrantengroepen, zoals mensen uit de nieuwe EU-lidstaten (zie Figuur 1), dan zijn er in de voorbije jaren opvallende fluctuaties zichtbaar. Terwijl hun absolute aantallen vanaf de jaren 2004 (toetreding van de Baltische staten en de Centraal-Europese landen) en 2007 (toetreding van Bulgarije en Roemenië) gestaag blijven toenemen (met name vanwege de grote toestroom van Bulgaren), blijkt uit de analyse dat hun S* tussen 2005 en 2010 aanvankelijk ook toenam, waarna het in het laatste decennium echter weer aanzienlijk is gedaald. Deze fluctuatie is vooral te verklaren doordat de nieuwe immigranten, en dan vooral de Bulgaarse, zich niet per definitie in één en dezelfde enclavebuurt zijn gaan vestigen, maar zich eerder relatief verspreid hebben over de eerdergenoemde noordelijke (en oostelijke) 19e-eeuwse gordel. Of er uiteindelijk wel of niet gesproken kan worden van een zekere enclavevorming hangt dus opnieuw veel af van het schaalniveau waarnaar er gekeken wordt.

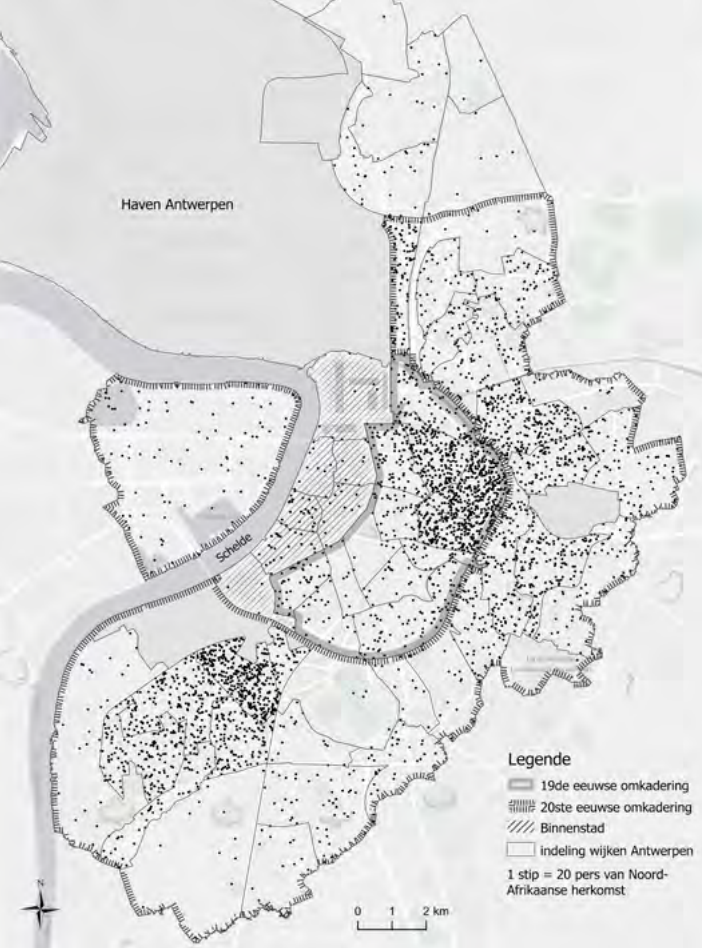
Segregatie in Antwerpen

Antwerpen is met ruim 530.000 inwoners de grootste stad in Vlaanderen en telt vandaag 179 verschillende herkomstnationaliteiten. De geschiedenis van de stad is onlosmakelijk verbonden met de Schelde. Reeds in de middeleeuwen gold Antwerpen als belangrijke haven- en handelsstad, toen nog uitsluitend gevestigd op de rechteroever. Na een lange periode van verval, vonden onder Napoleon (begin 19e eeuw) de eerste havenuitbreidingen plaats. Dit was slechts een voorbode van de expansie die later in de 19e en in de 20e eeuw plaatsvond. Oorspronkelijk was de haven nabij het stadscentrum gevestigd, waar zich nu nog steeds de kaaien bevinden, maar vanwege de steeds aanhoudende schaalvergroting, verschoof de haven noordwaarts, tot aan de grens met Nederland. Hierdoor kwam ook de linkeroever van de Schelde in het vizier als haven- en woongebied.

In de 19e eeuw werden de Spaanse vesten, die de stad sinds de 16e eeuw beschermden, gesloopt en volgde een ongestructureerde aanleg van zowel herenhuizen als homogene en dichtbebouwde stadswijken, waar burger- en arbeiderswoningen in snel tempo opgetrokken werden. Reeds in de 19e eeuw werd de keuze gemaakt om het noorden van de stad te voorzien van minder kwaliteitsvolle woningen dan de rest van de stad. Het 20e-eeuwse Antwerpen werd voornamelijk gekenmerkt door suburbanisatie waarbij welgestelde gezinnen de toenmalige groene rand rondom de stad opzochten. Sinds de jaren 80 vindt in verschillende wijken in Antwerpen, zoals het Zuid, een door private investeringen (vooral de vastgoed- en cultuursector) gedreven revitalisering plaats. Als gevolg hiervan trekt dit deel van de stad opnieuw hogere inkomensgroepen aan, na een eerdere terugval van de wijk ten gevolge van de

Figuur 2: Spreiding van personen met een Noord-Afrikaanse herkomst over de stad Antwerpen

Noord-Afrikanen doet zich voor in de wijk Nieuw-Zuid. Over een periode van acht jaar daalde het relatieve aandeel met ongeveer 23%, dit ten gevolge van een groot nieuwbouwproject in deze wijk dat voornamelijk autochtonen weet aan te trekken. Behalve deze afname is het opmerkelijk dat het aandeel Noord-Afrikanen in 45 wijken toeneemt en slechts in 11 wijken afneemt.

Conclusie

Er wordt vaak onterecht verondersteld dat etnische- en sociaaleconomische segregatie sterk met elkaar samenhangen. Hoewel er zeker sprake kan zijn van een zekere overlap, vertelt de internationale literatuur ons dat waar de etnische segregatie in veel Europese steden de laatste jaren is gedaald, de sociaaleconomische juist toeneemt. In dit artikel hebben wij aangetoond dat zowel Gent als Antwerpen de dalende trend volgen in het geval van etnische segregatie. Deze daling laat zich relatief eenvoudig verklaren: naarmate steden etnisch diverser worden, zoals Gent en Antwerpen sinds de eeuwwisseling, neemt de etnische segregatie meestal af. Sinds 2019 zijn er in Antwerpen voor het eerst meer inwoners met een migratieachtergrond dan zonder. Nieuwe immigranten verblijven vaak maar tijdelijk in een zogenaamde aankomstbuurt, en een deel van de mensen met een buitenlandse herkomst gaat op de langere termijn tot de middenklasse behoren, met de daarbij behorende ruimtelijke spreidingspatronen tot gevolg.

De sociaaleconomische segregatie laat een minder eenduidig beeld zien. Terwijl deze in Gent op basis van diverse indicatoren aan het afnemen is, is dit in Antwerpen minder evident. Het zou kunnen dat de Gentse daling slechts tijdelijk is, bijvoorbeeld wanneer deze veroorzaakt wordt door gentrificatie. Op het moment dat meer kapitaalkrachtige groepen zich in een bepaalde wijk gaan vestigen, bevordert dit op korte termijn namelijk de sociale mix in die desbetreffende wijk. Wanneer dergelijke patronen zich doorzetten kan dit op de langere termijn echter leiden tot een verschuiving van armoede naar andere wijken, wat dan weer kan resulteren in een toekomstige toename van segregatie. Dit patroon heeft in Antwerpen mogelijk reeds plaatsgevonden. Om die reden is het dan ook te voorbarig om te concluderen dat de afname van dit type segregatie per se een positieve ontwikkeling is.

Om meer inzichten te krijgen in de precieze oorzaken en gevolgen van veranderende segregatie-indices in Vlaamse steden is kwalitatief vervolgonderzoek nodig. Wij hopen dat dit artikel studenten zal inspireren om voor hun scriptieonderzoeken met dergelijke vragen aan de slag te gaan.

Literatuurselectie

- Loopmans, M. (2005). Binnenstad Antwerpen revitaliseert. *Vitale Stad*, 8(1), 18-21.
- Musterd, S. (2020). Een ontspannen perspectief op residentiële segregatie. *Beleid en Maatschappij*, (47)4, 339-358.
- Tammaru, T., Marcinczak, S., van Ham, M., & S. Musterd (2015). *Socio-economic segregation in European capital cities. East meets West*. London: Routledge.
- Van Gent, W. & C. Hochstenbach (2019). De nieuwe stedelijke geografie: ongelijkheid en segregatie. *Geografie.nl*, 18 juni 2019.
- Verhaeghe, P.P. (2013). Ruimtelijke segregatie van 'oude' en 'nieuwe' migrantengroepen in Gent. *Ruimte & Maatschappij*, 4(4), 7-35.

Jorn Koelemaj (Jorn.Koelemaj@kuleuven.be) is als postdoctoraal medewerker verbonden aan het Instituut voor de Overheid van de KU Leuven. Hiervoor werkte hij zes jaar als assistent aan de Vakgroep Geografie van de UGent, waar **Maite Dewinter** (Maite.Dewinter@UGent.be) werkzaam is als doctoraatsstudent. Een speciaal dankwoord gaat uit naar alle studenten die de afgelopen jaren het vak 'Bevolkings- en Stadsgeografie' hebben gevolgd: jullie papers gaven ons waardevolle inzichten en inspiratie om dit artikel te schrijven.

demping van de Zuiderdokken. Deze herwaarderingsgolf breidde zich vervolgens uit richting het noorden en nadien ook oosten van de stad, bijvoorbeeld naar wijken als Oud-Berchem (zie ook Wauters, AGORA 2015-1). Een belangrijk gevolg hiervan is de sterke stijging van de huizenprijzen in deze wijken. Dergelijke ontwikkelingen zijn daarentegen niet of nauwelijks zichtbaar in de 19e-eeuwse arbeiderswijken in het noordoosten van de stad, zoals Stuivenberg, Universiteitsbuurt en Amandus-Atheneum. Minder kapitaalkrachtige bewoners uit het centrum en het zuiden van de stad verhuizen hier de laatste jaren regelmatig noodgedwongen naartoe.

Net als in Gent werd er ook voor Antwerpen gekeken naar de ruimtelijke spreiding van inwoners die recht hebben op een leefloon of een equivalent daarvan, afkomstig uit de databank 'Stad in Cijfers' van Stad Antwerpen. In 2005 bedroeg S* 35%, over een periode van 14 jaar daalde de index tot 27%. De gelijkens met Gent is treffend. Daarnaast werd voor Antwerpen tevens gekeken naar NWWZ, zeer langdurige NWWZ (>2 jaar) en laaggeschoolde NWWZ. De resultaten geven, in tegenstelling tot in Gent, geen eenduidig beeld over de evolutie van sociaaleconomische segregatie in Antwerpen. S* voor NWWZ daalde licht van 15% (2014) naar 14,8% (2020), maar indien meer specifiek wordt ingezoomd op de zeer langdurige en laaggeschoolde NWWZ, zien we dat S* stijgt, respectievelijk van 15,6% (2014) naar 16,8% (2020) en van 18,8% (2014) naar 19,6% (2020).

In het geval van etnische segregatie kunnen we allereerst vaststellen dat de S* voor autochtone Belgen tussen 2012 en 2020 licht is afgenomen, namelijk van 30% naar 26%. Wanneer we de aandacht verleggen naar de drie grootste minderheidsgroepen (eveneens naar herkomst) in Antwerpen dan zien we dat ook hier een dalende trend waarneembaar is; van 39% naar 36% (Noord-Afrikanen), van 33% naar 25% (West-Aziaten) en van 17% naar 14% (Oost-Europeanen). De Noord-Afrikanen zijn met 14% van de totale Antwerpse bevolking niet enkel de grootste minderheidsgroep, maar dus ook de meest gesegregeerde. Figuur 2 geeft de spreiding van de Noord-Afrikanen over de Antwerpse wijken weer. De 19e-eeuwse wijken Borgerhout Intra Muros Noord en Zuid en de wijken Luchtbal en Kiel in de 20e-eeuwse gordel springen eruit. Hier zijn 30% tot meer dan 40% van de inwoners van Noord-Afrikaanse herkomst. De grootste relatieve afname van het aandeel

GATED COMMUNITIES IN NEDERLAND: DE NABIJE TOEKOMST?

Steeds vaker verhuizen Nederlanders naar wijken die op een of andere manier deels van de buitenwereld zijn afgesloten. Wat verklaart de opkomst van *gated communities* in Nederland? Wat is de rol van beleidsvoering? En wat zijn de sociale gevolgen van dergelijke gemeenschappen?

In Johannesburg, Zuid-Afrika, zijn ommuurde stadsdelen, ten gunste van de veiligheid van de hogere- en middenklasse, een veelvoorkomend fenomeen. In die context worden zogeheten *gated communities* gezien als een product van de apartheid. Toen de zwarte bevolking zich in de jaren '80 steeds meer tegen het apartheidssysteem ging verzetten, begon in de witte suburbane wijken angst te heersen voor een toename van criminaliteit. Nadat in 1991 de apartheid officieel werd afgeschaft waren witte en zwarte wijken niet meer per definitie van elkaar gescheiden. Sinds de jaren '90 worden welverende suburbane stadsdelen dan ook vaak omheind door muren.

In dit bovenstaande voorbeeld is de *gated community* een belichaming van sociale segregatie en een uiting van spanningen tussen de bevolking binnen en buiten de muren. Het is echter een misvatting dat afgeschermd woondomeinen uitsluitend voorkomen in landen waar de economische ongelijkheid groot is, angst voor de 'ander' heerst en criminaliteitscijfers hoog zijn. Ook in Nederland bestaan varianten van de *gated community*, die echter niet geheel overeenkomen met het stereotype beeld zoals omschreven in het voorbeeld van Johannesburg. Steeds vaker verhuizen Nederlanders naar wijken die op een of andere manier

deels van de buitenwereld zijn afgesloten, zoals de wijk Haverleij in Den Bosch.

De term *gated community* is pas recentelijk in gebruik genomen, maar concepten van afgeschermd woondomeinen bestaan al veel langer. In de middeleeuwen waren alle steden een soort *gated community*: omringd door stadsmuren om de inwoners te scheiden en beschermen van de buitenwereld. De *gated communities* van nu zijn meestal kleine gemeenschappen - op buurt- of wijkniveau - met strenge bewaking en omheind door hekken. In de Verenigde Staten wonen ongeveer 93 miljoen veelal witte, rijke Amerikanen geclusterd in zo'n 20.000 afgeschermd gemeenschappen. *Gated communities* worden daar gevormd als een reactie op een afnemend gevoel van gemeenschap. Daarbij draagt de toenemende multiculturaliteit van de samenleving - en de intolerantie hiervoor - bij aan een gevoel van onveiligheid en stereotypering. *Gated communities* worden hierdoor zowel met sociale exclusie als sociale inclusie geassocieerd. Deze tegengestelde termen laten zich definiëren als het proces waarin een individu geheel of gedeeltelijk wordt uitgesloten van deelname en medezeggenschap in een gemeenschap, of juist geheel of gedeeltelijk geïntegreerd wordt.

Nederlandse afgeschermdde woondomeinen

Ook in Nederland zijn varianten van de reeds bekende gated communities in opkomst. Privaat beheerde domeinen waarbij de gemeenschappelijke buitenruimte in handen is van de bewoners of een private partij komen steeds vaker voor. Naar schatting telt Nederland zo'n 130 wijken met het typerende defensieve karakter. Deze Nederlandse afgeschermdde woondomeinen laten zich niet kenmerken door 'harde' grenzen zoals hekwerken, poorten of bewaking, maar meer door 'zachte' afgrenzingen zoals water, begroeiing of defensieve architectuur. Ook kan de openbare buitenruimte in eigendom en beheer van de bewoners of een private partij zijn. Hierdoor wordt een *defensible space* gecreëerd, een sociaal-fysiek fenomeen waarbij de fysieke kenmerken van de woonomgeving bijdragen aan het veiligheidsgevoel van de inwoner. Een voorbeeld van een dergelijk afgeschermd woondomein is de VINEX-wijk Brandevoort in Helmond. Deze wijk is gebouwd volgens de principes van *New Urbanism*, een stedenbouwkundige stroming die opkwam in de late 20e eeuw en zich focust op een hoge kwaliteit van de leefomgeving, sociale cohesie en zelfredzaamheid van een stad, dorp of wijk, met eigen voorzieningen voor wonen, werken en recreëren. Een tweede voorbeeld is de woonwijk Haverleij, gelegen nabij 's-Hertogenbosch, waar woningen in moderne kasteel-vorm zijn omringd door een slotgracht en het binnenterrein eigendom is van de Vereniging van Eigenaars. Daarnaast zijn er vakantiedorpen die steeds meer dienstdoen als tweede woonoord. Dergelijke nederzettingen zijn vaak geheel ommuurd, hebben smalle straten zonder stoepen en vaak maar één ontsluitingsweg. Mensen die hier niet wonen vallen direct op als 'buitenstaanders', waardoor deze vakantieparken door hun ruimtelijke indeling de openbare ruimte in het gedrang brengen.

Het begrip gated community is besmet: ze zouden horen in landen waar de rijken de boze buitenwereld willen buitensluiten

Beleidsmatige oorzaken

Wat verklaart de opkomst van dergelijke afgeschermdde woondomeinen? Ten eerste is hun verschijning een gevolg van decentralisering en de liberaliserende trend binnen de Nederlandse ruimtelijke ordening. Deze maatschappelijke ontwikkelingen stellen privatisering centraal en laten meer aspecten, zoals de openbare ruimte, over aan de vrije marktwerking. Zo zijn in de afgelopen decennia publieke ruimten steeds vaker in private handen terecht gekomen. Het verschil in beheer tussen publieke en private openbare ruimte is echter meer genuanceerd en kan gezien worden als een verweven verdeling van het zeggenschap. Ook de *club theory*, die een meer subtiele classificatie van de openbare ruimte omvat dan de verdeling tussen publieke en private ruimtes, draagt hieraan bij. Clubs - zoals bewonersverenigingen - hebben gezamenlijk zeggenschap over een privaat beheerd stuk van de publieke ruimte. Zo'n club voert taken uit die voorheen in handen waren van de gemeentelijke of nationale overheid. Clubleden - die financieel bijdragen - kunnen exclusief gebruik maken van de collectief beheerde, semi-publieke ruimte. Vanuit financieel oogpunt blijkt dit een meer efficiënte verdeling te zijn dan mogelijk is door individuele marktoplossingen of overheidsinterventies.

Een tweede verklaring voor de opkomst van afgeschermdde woondomeinen is dat gemeenten afscherming toestaan als middel om te voorkomen dat huishoudens met hogere- en middeninkomens de (binnen)stad verlaten. Het zijn namelijk meestal deze inkomensklassen die de rust en geborgenheid van afgeschermdde woonvormen opzoeken. Door dit soort afgeschermdde woonvormen aan te bieden hoopt een gemeente deze inkomensgroepen te behouden en aan te trekken. Daarnaast gaf het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) het advies om het traditionele accent dat beleidsmakers leggen op menging en sociaal evenwicht te verschuiven naar een focus op een grotere woonmilieudifferentiatie. De wens van bewoners om samen te wonen met gelijken wordt hiermee gehonoreerd. Naast overheidsinstanties spelen ook marktpartijen in op deze wens naar eigenheid en differentiatie. Zo streeft de Zuid-Hollandse woningcorporatie Woonbron niet langer naar gelijkheid, maar krijgen gedifferentieerde leefstijlen en woonwensen alle ruimte.

Door afgeschermdde woondomeinen neemt sociale diversiteit af waardoor segregatie toe kan nemen

Sociale effecten

Gated communities worden niet altijd met open armen ontvangen. Het begrip gated community is besmet: Ze zouden horen in landen waar de rijken de boze buitenwereld willen buitensluiten. In Nederland zouden we ze niet hebben, en ook absoluut niet willen hebben. Critici zijn bijvoorbeeld van mening dat de opkomst van deze vorm van wonen de kwaliteit van de openbare ruimte in het gedrang brengt. Een criticus die voorop ging in dit debat is de Vlaamse filosoof De Cauter, met de introductie van het begrip *cellular cities*. Hiermee bedoelt hij dat de samenleving steeds meer kenmerken vertoont van een capsule, onder andere door de fysieke afsluiting van woongebieden. Hij concludeert dat dit leidt tot het ontstaan van kunstmatige leefomgevingen, waardoor de kwaliteit van de openbare ruimte afneemt en de samenleving verandert in een zogeheten *capsular society*. Hierdoor zouden mensen zich terugtrekken in afgescheiden enclaves, waardoor ze steeds minder betrokken raken bij gemeentelijke problemen. In Nederland leidt dit mogelijk tot een "archipel van enclaves", een variant op De Cauter's capsular society.

In het geval van de Nederlandse privaat beheerde woondomeinen is de openbare ruimte rondom de woningen in beheer van de bewoners zelf. Een hechte band tussen deze bewoners leidt tot de vorming van een gemeenschap. Deze gemeenschapszin wordt in verband gebracht met de *parochialization* van de openbare ruimte. Hiermee wordt bedoeld dat de openbare ruimte wordt gedomineerd door de aanwezigheid van een groep mensen met een hoge mate van uniformiteit. Waar de ruimte eerst aanvoelde als 'publiek', doordat men vreemden tegen het lijf liep, ontstaat er nu een parochiaal gevoel waarbij bijna iedereen op straat elkaar kent. Hierdoor neemt de openbare ruimte in de letterlijke zin van het woord niet af, maar wel de *public realm*. De public realm is een mentale constructie dat doelt op de beleving van de openbare ruimte waarin mensen elkaar niet of nauwelijks kennen. De komst van de afgeschermdde woondomeinen zet de public realm mogelijk onder druk, wat ten koste gaat van de kwaliteit van de openbare ruimte.

De wijk Brandevoort in Helmond. Bron: Havang(nl), Wikimedia Commons

Naast de vermeende negatieve invloed op de openbare ruimte, maken critici zich zorgen dat de opmars van afgeschermd woondomeinen nog een ander verschijnsel in de hand werkt. Sociale segregatie wordt in buitenlandse studies naar gated communities gezien als een ongewenst bijproduct. Ook in het geval van Nederland leidt *parochialization* tot verminderde sociale interactie tussen verschillende bevolkingsgroepen. Contact met vreemden zorgt ervoor dat er meer tolerantie ontstaat voor een onbekende bevolkingsgroep, wat op haar beurt weer leidt tot afnemende segregatie. De afname van sociale diversiteit - gestimuleerd door de ontwikkeling van afgeschermd woondomeinen - resulteert in verminderde interactie tussen verschillende bevolkingsgroepen en dus een versterking van segregatie.

Echter wordt de opmars van afgeschermd woondomeinen in Nederland met wat meer optimisme tegemoet gezien, bijvoorbeeld door te focussen op intern toenemende gezamenlijkheid in plaats van op het externe effect van toenemende segregatie. Uit een onderzoek van Schuilenburg en Van Steden naar Nederlandse afgeschermd woondomeinen blijkt dat veiligheid en de angst voor een ander nauwelijks meewegen in de keuze om in een afgeschermd woondomein te gaan wonen. Het verlangen naar saamhorigheid en de aantrekkelijkheid van de wijk zijn daarentegen belangrijke beweegredenen. In het kader van gezamenlijkheid dragen afgeschermd plekken ook bij aan het vormen van een gezamenlijke identiteit. Deze gedeelde identiteit versterkt de onderlinge verbondenheid en solidariteit, wat de sociale cohesie in een groep verhoogt. Sociale cohesie op buurtniveau versterkt de sociale controle en het vertrouwen in de medebewoners. De gezamenlijkheid, die de basis vormt van deze sterke sociale cohesie, zorgt ervoor dat mensen zich betrokken voelen bij de directe omgeving en verantwoordelijkheid nemen als dat nodig is. Op deze manier wordt de leefbaarheid van de openbare ruimte juist verhoogd, in plaats van de eerder genoemde kwaliteitsafname van de public realm.

Conclusie

De controverse rondom gated communities is onmiskenbaar, met voor- en tegenstanders. Echter is het verschil tussen de gated communities in verdeelde samenlevingen als de Verenigde Staten en Zuid-Afrika en de Nederlandse variant ook evident. In het eerste geval stimuleert de angst voor de ander sociale segregatie en zijn er spanningen tussen de bevolking binnen en buiten de

muren, terwijl in Nederland het verlangen naar saamhorigheid en de aantrekkelijkheid van de buurt belangrijke motieven zijn. Deze focus op het leven binnen het woondomein, in plaats van op het buitensluiten van 'anderen', zorgt ervoor dat negatieve effecten als sociale segregatie in mindere mate van toepassing blijken bij de ontwikkelingen in Nederland. Er moet wel een afweging gemaakt worden tussen de positieve en negatieve gevolgen van afgeschermd woondomeinen op de openbare ruimte. Enerzijds vervullen gated communities de behoefte aan geborgenheid en saamhorigheid van bepaalde bevolkingsgroepen. Anderzijds kunnen ze leiden tot de degradatie van de public realm, met de reeds genoemde negatieve gevolgen voor de openbare ruimte wanneer deze in privé beheer raakt. Het zijn namelijk vooral de hoge- en middeninkomens die de positieve effecten van de afgesloten woondomeinen ervaren, terwijl de negatieve effecten op de openbare ruimte door de gehele samenleving gevoeld worden.

Literatuurselectie

- De Caeter, L. (2004) *The capsular civilization. On the city in the age of fear.* Rotterdam: NAI-publishers.
- Donkers, H. W. H. A. (2005) *De opmars van de privaat beheerde woondomeinen in Nederland* (Thesis). Radboud Universiteit Nijmegen. Beschikbaar op: <https://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/46967/46967.pdf>
- Schuilenburg, M. B. & Van Steden, R. V. (2015) *Afgeschermd wonen in Nederland: een studie naar waarom mensen hiervoor kiezen en hoe zij omgaan met interne regelgeving.* Tijdschrift voor Veiligheid 14, nr. 3, pp. 3-18.

Laura Zopfi (l.zopfi@students.uu.nl) en **Youri Wesseldijk**

(y.wesseldijk@students.uu.nl) schreven dit artikel op basis van een studieopdracht van Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit Utrecht. Zij werden begeleid door Gerald Mollenhorst. Laura is tevens redactielid bij AGORA Magazine.

Wil je op de hoogte blijven van actuele sociaal-ruimtelijke thema's?
Volg AGORA op Facebook, Twitter en LinkedIn!

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken
een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA
ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Princetonlaan 8a
3584 CB Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[a] <https://ojs.ugent.be/agora>
[f] <https://www.facebook.com/AGORAmagazine.nlbe/>
[t] <https://twitter.com/MagazineAgora>
[l] <https://www.linkedin.com/company/agora-magazine/>
[IBAN nummer] NL231NGB0006165799

REDACTIE

Wesley Gruijthuijsen (hoofdredactie), Demi van Weerdenburg (hoofdredactie), Suzanne Akkerhuis, Marianne de Beer, Dieter Bruggeman, Freke Caset, Corneel Casier, Koenraad Danneels, Jef van den Driessche, Valerie De Craene (eindredactie), Clemens De Olde, Laura Deruytter, Maite Dewinter, Nicolas Dewulf, Eva van Eenoo, Dorien Frinking, Tom Heene, Sigrid Hogendorp (secretaris), Anouska Jaspersen (productie en vormgeving), Rens Jonker, Griet Juwet (eindredactie), Karim van Knippenberg, Jorn Koelemaj, Jan Douwe Krist (eindredactie), Sander van Lanen, Suzanne Lansbergen (productie en vormgeving), Simon Lox, Emiel Maliepaard, Sarah Meire, Pieter Ooghe, Richard Rijnks, Joren Sansen, Imke Sierksma, Sara Smaal, Stien Snellinx, Kato van Speybroeck, Marieke van der Star, Esmee Steenwinkel (penningmeester), Roos Timmers, Lennert Verhulst, Eva de Vrij, Malou Weber, Egbert van der Zee, Laura Zopfi.

THEMAREDACTIE

Rens Jonker, Karim van Knippenberg, Egbert van der Zee

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Michiel van Meeteren, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Suzanne Lansbergen & Anouska Jaspersen

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

Drukkerij Tesink - Zutphen

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk €10,90

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 februari 2021)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€65,40
Studenten	€25,40
Overigen	€35,40
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Bron: Richard Rijnks

Terug naar het platteland

In het licht van de corona-pandemie staat het platteland weer in de schijnwerpers. Doordat veel mensen meer tijd thuis doorbrachten, werd de kwaliteit van de woonplekken belangrijker onderdeel van de afweging stad / platteland. Het contrast met de beeldvorming in de periode tot 2020 is heel scherp. Vooraf aan de coronacrisis kwakelde het platteland, het vergrijsde, ontvolkte, en de dekkingsgraad van de voorzieningen holde achteruit. In het volgende nummer kijken we naar de stand van zaken van de belangrijkste ontwikkelingen op het platteland van voor 2020 en verbinden deze met de ontwikkelingen van nu. We staan stil bij wat mensen bindt met het platteland, welke zaken belangrijk zijn voor de kwaliteit van wonen, werken, en leven, en blikken vooruit op wat het platteland in de aankomende jaren staat te wachten. Kortom, na lange tijd gaat AGORA terug naar het platteland: waar staan we en welke kant gaat het op.

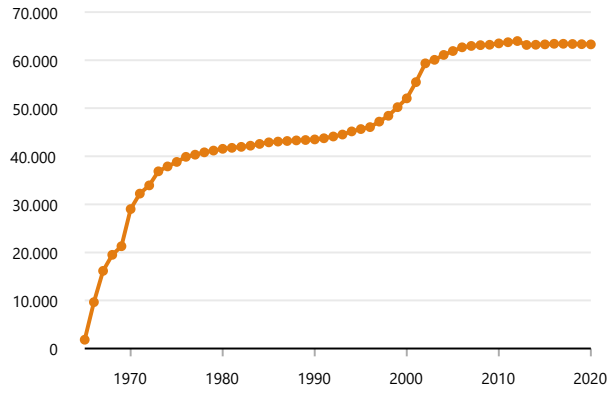

VOLGENDE NUMMER...

Een geografie van rijksmonumenten

Sinds de eerste Monumentenwet van 1961 worden rijksmonumenten in Nederland bijgehouden in het rijksmonumentenregister. Na een inventarisatieperiode worden hier vanaf 1965 jaarlijks nieuwe monumenten aan toegevoegd. Deze monumenten zijn wettelijk beschermd vanwege hun cultuurhistorische waarde. De monumenten zijn opgedeeld in verschillende categorieën. De spreiding van rijksmonumenten is te herleiden tot allerlei ruimtelijke patronen. Op lokaal niveau vertellen deze ruimtelijke patronen iets over de historie van het gebied.

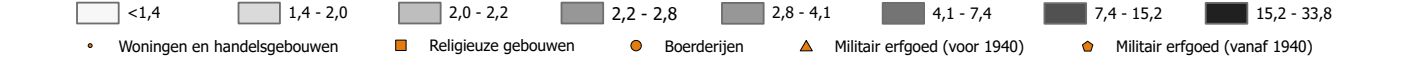
Groei aantal rijksmonumenten sinds 1965

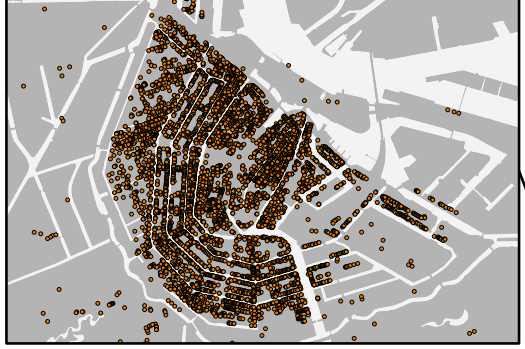
Aantal rijksmonumenten per hoofdcategorie

Aantal rijksmonumenten per 1000 inwoners per gemeente

Amsterdam als hotspot van rijksmonumenten

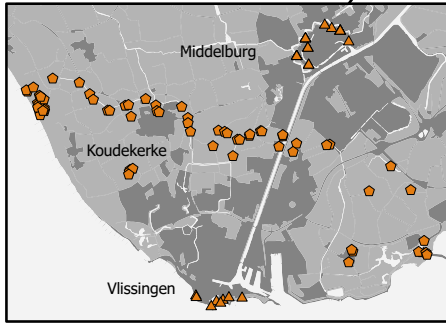
Amsterdam huisvest 12 procent van alle rijksmonumenten. Bijna 90 procent hiervan bevindt zich binnen de grachtengordel. Het betreft voornamelijk woningen (20 procent van het totaal in Nederland) en handelsgebouwen (26 procent van het totaal).

Het Friese terpenlandschap

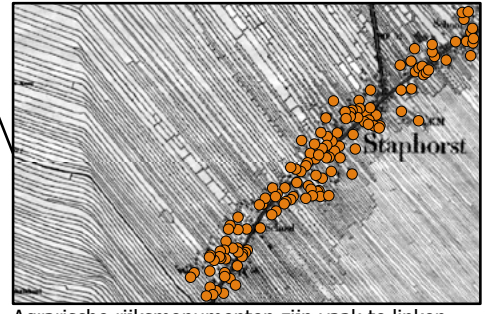
Het terpenlandschap in Friesland en Groningen kent een geschiedenis die meer dan tweeduizend jaar teruggaat. Tegenwoordig steken monumentale kerken en boerderijen nog steeds boven het landschap uit.

Militair erfgoed op Walcheren

Op Walcheren staat militair erfgoed van verschillende ouderdom. Enerzijds vestingwerken uit de 16e tot en met de 19e eeuw in Middelburg en Vlissingen. Anderzijds kazematten en verdedigingswerken van het Landfront Vlissingen, aangelegd in de periode 1942-1944 als onderdeel van de Atlantikwall.

Historische verkavelingspatronen

Agrarische rijksmonumenten zijn vaak te linken aan historische verkavelingspatronen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de strokenverkaveling rondom Staphorst, waar 95 procent van de rijksmonumenten bestaat uit boerderijen.

Bronnen: AHN3, CBS, Esri Nederland, Kadaster, RCE – Monumentenregister.